

DE ONDERWIJZERSGEZELSCHAPPEN IN BELGIE,
1816 — CA. 1846 (*)

M. DE VROEDE

In de 16de en 17de eeuw zijn in een aantal steden van de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden, zoals ook in Duitse Staten en in Frankrijk, schoolmeestersgilden ontstaan. Daarover werd nog weinig wetenschappelijk onderzoek verricht ¹. Uit de reglementen blijkt een treffende analogie met de oudere ambachten en neringen. Net zoals deze, behartigden de schoolmeestersverenigingen de materiële belangen van hun leden. Pedagogische betekenis schijnen ze weinig te hebben gehad. Ze bleven werkzaam tot de Franse tijd. Anders was het gesteld met de onderwijzersgezelschappen, die in de hierna volgende bladzijden met betrekking tot België worden besproken. Aan de ene kant ging het hierbij niet om louter stedelijke, maar hoofdzakelijk om regionale genootschappen, die ook, en vaak uitsluitend, plattelandsonderwijzers groepeerden. Aan de andere kant ontstonden die uit strikt pedagogische bekommernissen: de verbetering van het lager onderwijs. Daarop was hun activiteit gericht.

De vernieuwing van de volksschool is in de 18de eeuw in de Duitse Staten begonnen, onder invloed eerst van het piëtisme en daarna van de Aufklärung. Onderwijzersgezelschappen zagen er het licht tegen het eind van die eeuw, het meest in Württemberg ². Ze kwamen, ook elders, vooral na 1800 tot ontwikkeling ³. Omstreeks 1820 speelden ze reeds een belangrijke rol in het omvormingsproces van de leerkrachten. Onder dezen volgden velen nog niet de cursussen van een „Lehrerseminar” of een „Normalschule” ⁴. Verenigingen die pedagogische voorlichting gaven en lectuur ter beschikking stelden, waren dan ook een adequaat middel tot volmaking ⁵. Dat gold evenzeer voor de onderwijzers die wel reeds een specifieke opleiding hadden gekregen.

De Noordelijke Nederlanden hebben in het laatste kwart van de 18de eeuw op het terrein van de pedagogiek een sterke Duitse invloed ondergaan. Aldus is o.m. de bekommernis gegroeid om de vorming van dergelijke leerkrachten, die een opvoedende taak hadden te vervullen. Vandaar de oprichting, sedert 1796, van „kweekscholen” en van „leer- en kweekscholen”, vooreerst dank zij privé initiatief en in 1816 door het Rijk. Men heeft daarbij, inzake de vormgeving van de opleiding, eigen oplossingen nagestreefd ⁶. Daarnaast zijn ook de eerste onderwijzersgezelschappen tot stand gekomen.

Een oproep tot de stichting daarvan door onderwijzers zelf, verscheen in 1800 in de *Bijdragen betrekkelijk den staat en de verbetering van het schoolwezen in het Bataafsche Gemeenebest* 7; daarbij werd naar het Duitse voorbeeld verwezen. Regionale gezelschappen, voorgezeten door een predikant, dienden een kas aan te leggen tot aankoop van boeken die onder de leden zouden circuleren. Tijdens de bijeenkomsten zou men het gelezene bespreken, met het oog op de verbetering van de leerwijze. Direct na die oproep zijn te Amsterdam twee gezelschappen tot stand gekomen en te Leeuwarden één⁸. Daarop volgen Winschoten, Hoorn en een reeks andere⁹.

De eerste schoolwet¹⁰, in 1801 uitgevaardigd, droeg in ieder departement het schoolbestuur op aan een college van schoolopzieners, onder de supervisie van de Agent van Nationale Opvoeding. De inspecteurs kregen o.m. de taak toegewezen aspirant-onderwijzers te examineren. Hun activiteit zou ingevolge de derde schoolwet, uit 1806, aan belangrijkheid winnen. Gelet op de bedroevende situatie van de meeste scholen omtrent de eeuwwisseling, hebben talrijke schoolopzieners oudere en jongere onderwijzers op bepaalde tijden bij zich verzameld, „om hun opzettelijk onderrigt te geven in de eerste vakken van wetenschap en in de theoretische en praktische kennis van Opvoeding en Onderwijs”¹¹. Door hun toedoen zijn onderwijzersgezelschappen ontstaan.

Omstreeks 1815 was het aantal van die verenigingen nog niet erg groot: men telde er zevenentwintig, verdeeld over negen schooldistricten¹². De meeste, en de beste, trof men aan in Friesland en Groningen, dank zij de werkzaamheid van de schoolopzieners H. W. C. A. Visser¹³ en Th. van Swinderen¹⁴. In 't algemeen was hun ontwikkeling in de Franse tijd door financiële moeilijkheden geremd. Rijkstoelagen waren wel toegezegd, maar werden pas in 1815 voor het eerst verleend. Hoewel ze hier en daar door schoolopzieners werden geleid, bleek de activiteit van de eerste verenigingen nog gebrekkig. Lofwaardig was hun streven naar vermeerdering van kennis bij de onderwijzers, naar verdieping van de belangstelling voor zaken van onderwijs en opvoeding¹⁵. In een „geregeld en gestadig onderrigt” konden ze echter niet voldoende voorzien¹⁶. Inspecteur Visser zelf betoogde in 1814 dat ze in zijn district, dat ter zake nochtans van de beste was, nog niet tot „ware oefen- en kweekscholen” waren uitgegroeid: aan hun werkzaamheid hadden „de ervaring en de praktijk” ontbroken¹⁷.

Tussen 1815 en 1820 is het aantal gezelschappen in het Noorden zeer vlug en aanzienlijk gestegen, dank zij de subsidies die het Rijk verleen-

de 18. Het Zuiden heeft bij het Noorden aangepikt, zeer naar de wens van hoofdinspecteur Adriaan van den Ende 19, die ook deze onderwijsaangelegenheid heeft behartigd. De groei in de Zuidelijke Provinciën valt vooral na 1820 te situeren. In het begin van dat jaar werkten daar immers nog maar zes gezelschappen, met 199 leden 20. Limburg telde er drie, Antwerpen twee en Brabant één. In 1820 is de ontwikkeling begonnen in Oost-Vlaanderen, Henegouwen en Luik. Andere provinciën volgden later. De gezelschappen in het Zuiden deelden, op dezelfde voet als die in het Noorden, in de regeringstoelagen. In de loop van de jaren '20 werd het bedrag daarvan haast ieder jaar verhoogd 22. Op voorstel van Van den Ende, verdeelde de minister 22 het telkens onder de verenigingen, in verhouding tot het respectieve aantal leden; het werd hun overgemaakt via de inspecteur van het schooldistrict 23. Ieder ontving enige tientallen guldens en gebruikte die voor verschillende kleine uitgaven, hoofdzakelijk voor de aankoop van boeken en materieel. Het toenemen van de jaarlijkse financiële steun vanwege het departement betekende niet dat ieder gezelschap een hoger bedrag kreeg, maar beantwoordde alleen aan het groeien van hun aantal. In 1830 telde men er 384, waarvan ca. 215 in het Noorden en ca. 165 in het Zuiden; 372 deelden in het voor dat jaar toegewezen krediet 24.

Enkele onderwijzers en een gewezen schoolinspecteur hebben in 1816, te Maastricht, het eerste gezelschap in de Zuidelijke Provinciën tot stand gebracht 25. Onderwijzer Roberts 26, die van 1818 af ook met wekelijkse onderwijskundige lessen voor collega's en aspiranten uit de omtrek zou worden belast, trad op als mentor van de vereniging 27. Ze telde tien leden in 1819 28. Hamont volgde als tweede in Limburg, in het begin van 1818. De bezieler was H. Evers, gemeentelijk onderwijzer aldaar 29. De Onderwijsjury 30 in Limburg, die vrij goed werkte, steunde zijn onderneming 31. Hetzelfde jaar kwam te Limbricht, bij Sittard, een derde vereniging tot stand; ze telde uitzonderlijk veel leden 32.

Tot en met 1821, het jaar waarin de Jury in Limburg door een Commissie van Onderwijs werd vervangen, bleven Maastricht, Hamont en Limbricht de enige gezelschappen in die provincie. Het jaar nadien kwamen er drie bij, door schoolinspecteurs in het leven geroepen: één te Thorn en één te Bree 33, het derde te Voerendaal, waar een Hollandse onderwijzer aan het hoofd stond van een modelschool 34. In 1823 volgden nog twee andere, respectievelijk te Echt en te Engelmanshoven 35. In 1824 kwam, zoals de vorige door toedoen van een schoolinspecteur, een negende tot stand te Hechtel 36, met medewerking van P.

J. van de Loo³⁷, onderwijzer aldaar, die in de rijkskweekschool te Lier³⁸ was opgeleid.

In de provincie Antwerpen werd het eerste gezelschap in november 1818 opgericht te Lier, op initiatief van W. J. Avontrood³⁹, stadssecretaris en corresponderend lid van de Onderwijsjury, en B. Schreuder⁴⁰, directeur van de kweekschool. Aan dezes zorgen bleef het toevertrouwd⁴¹. In 1819 telde het vierentwintig leden uit Lier en omstreken, aantal dat in 1820 tot negenentwintig was aangegroeid⁴². Een tweede gezelschap werd te Turnhout in 1819 opgericht door een ander corresponderend lid van de Jury, Van Genechten, voorzitter van de rechtbank. Vierendertig personen maakten er in 1820 deel van uit⁴³. Het derde kwam tot stand te Antwerpen.

In de hoofdplaats van de provincie bestond sedert 1803 het *Antwerpsch Tael- en Dichtlievend Genootschap Tot Nut der Jeugd*⁴⁴, dat zijn leden vooral uit het onderwijsmilieu rekruteerde. Zijn werkzaamheden waren vooral van letterkundige aard, maar hadden ook op het onderwijs betrekking⁴⁵. Na 1815 steeg het aantal leden verrassend snel; één van hen was Schreuder⁴⁶. In 1819 droeg het genootschap bij tot de oprichting van een school voor mutueel onderwijs⁴⁷ en van 1820 af mocht het zich „koninklijk” noemen⁴⁸. Het verloor toen echter een aantal vooraanstaande werkers van het eerste uur en is daarna weggekwijs

Het *Schoolonderwijzers Gezelschap* werd anderdeels in 1820 opgericht door enkele onderwijzers, met toelating en steun van de Jury en directe medewerking van één van haar leden⁴⁹. Het was aanvankelijk niet lokaal maar regionaal opgevat en telde dan ook leden zowel van buiten als van binnen de stad⁵⁰. Van den Ende verkoos evenwel een genootschap in ieder schooldistrict. Tot oprichting daarvan verleende de regering dan ook een subsidie⁵¹, nadat de Jury in 1821 door een Commissie van Onderwijs was vervangen. Van dat jaar af telde het gezelschap te Antwerpen alleen leden uit de stad zelf en directe omgeving; hun aantal bedroeg drieënzestig in het begin van 1823⁵². Sedert 1824 nam inspecteur Van Trier⁵³ het voorzitterschap waar.

In 1821 werden in de provincie Antwerpen vier nieuwe gezelschappen opgericht: te Schilde, in het derde schooldistrict⁵⁴, op initiatief van de inspecteur⁵⁵; te Willebroek, in het vierde schooldistrict⁵⁶, door toedoen van de schoolinspecteur en van A. van Werkhoven⁵⁷, onderwijzer van de rijkslagere school te Mechelen⁵⁸; te Herentals, in het zevende district⁵⁹, en te Geel, in het achtste district⁶⁰, op initiatief van de schoolinspecteurs⁶¹. Aldus was het verlangen van Van den Ende reeds aan eind van 1821 grotendeels vervuld: er bestond een gezelschap in zeven

van de acht schooldistricten. Een achtste kwam in 1822 in het tweede district ⁶² tot stand; het vergaderde te Kapellen ⁶³. In januari van hetzelfde jaar startte er ook een te Mechelen. Het telde aanvankelijk acht leden, maar geraakte niet tot ontplooiing, integendeel: het is in 1823 of 1824 ten onder gegaan. Latere pogingen om te Mechelen andermaal een vereniging op de been te brengen, zijn alle mislukt ⁶⁴. Na de splitsing van het eerste schooldistrict ⁶⁵ in twee afdelingen, werd in 1824, naast het gezelschap te Antwerpen, een ander opgericht te Kontich, waar inspecteur De Buck pastoor was ⁶⁶.

Het eerste gezelschap in Brabant werd in 1819 te Brussel in het leven geroepen door de toenmalige onderwijzer in het bedelaarswerkhuis van Ter Kameren, J. Sluys ⁶⁷, en zijn collega G. Zuyten ⁶⁸, uit Halle. Het aantal leden steeg van twaalf in 1819 tot vierentwintig in 1823 ⁶⁹. In 1821 bracht Zuyten te Halle een eigen gezelschap tot stand, dat twee jaar later evenveel leden telde als het Brusselse ⁷⁰. In 1824 zijn er nog twee bijgekomen. Het eerste daarvan kwamen in januari van dat jaar tot stand te Malderen ⁷¹, onder invloed van Sluys en door toedoen van een Lierse kwekeling, J. van der Linden ⁷². Het tweede werd in augustus te Vilvoorde opgericht door een schoolinspecteur ⁷³, die de leiding toevertrouwde aan een andere Lierse kwekeling, H. C. de Greeff, ondermeester in de armenschool te Brussel ⁷⁴. Het gezelschap te Vilvoorde was het eerste in Brabant waarvan het ontstaan aan een schoolinspecteur te danken viel. Van de Onderwijsjury is hier niets uitgegaan, evenmin als in verschillende andere provinciën.

Na een mislukte poging van een onderwijzer te Verviers, in 1819 ⁷⁵, nam de Onderwijsjury zelf het eerste initiatief in de provincie Luik. In een circulaire van 11 februari 1820 ⁷⁶ drong ze er bij de onderwijzers op aan dat ze zelf gezelschappen zouden oprichten, aangezien die in het Noorden tot de verbetering van het lagere-schoolwezen zo sterk bijdroegen. Hetzelfde jaar nog zouden er meer dan dertien tot stand zijn gekomen ⁷⁷. Indien dat werkelijk het geval is geweest, dan zijn de meeste daarvan toch niet duurzaam gebleken ⁷⁸. In 1823 werkten nog zes van de aanvankelijk opgerichte, met name te Luik, Hoi, Herve, Hollogne-aux-Pierres, Bodegnée en Dalhem ⁷⁹, en kwam er te Fléron een zevende bij ⁸⁰.

In Henegouwen ontstond het eerste gezelschap in mei 1820 te Bergen, door toedoen van G. B. J. Raino ⁸¹. Het heeft, als model, in die provincie inspirerend gewerkt. Uit de kantons Soignies, Roeulx en Binche woonden verscheidene schoolmeesters af en toe vergaderingen bij. Anderen, uit de kantons Leuze, Charleroi en Chimay, knoopten een brief-

wisseling aan. Aldus zijn, in 1820, uit eigen initiatief van onderwijzers en mede dank zij de steun van een paar leden van de Jury, zes verenigingen tot stand gekomen: te Boussu, Blandain, Soignies, Binche, Charleroi en Chimay. In het begin van 1821 was hun aantal tot tien of twaalf gegroeid, waaronder Leuze en Péruwelz ⁸².

In mei van dat jaar trof de Onderwijsjury, die de zaak in eigen handen wilde nemen, een ongelukkige maatregel. Zonder rekening te houden met wat spontaan was gegroeid, bepaalde ze dat zesentwintig gezelschappen, achteraf met twee verminderd, in de provincie zouden worden opgericht en ze plaatste die onder de leiding van districtscommissarissen, burgemeesters en andere personen, onderwijzers uitgezonderd. In juli vaardigde ze voor alle een reglement uit en verkreeg ze van de minister een globaal krediet van f 200⁸³. Op die maatregel bracht de *Bibliothèque des Instituteurs*⁸⁴ terecht kritiek uit⁸⁵. Hij consolideerde immers niet wat bestond, maar desorganiseerde wat tevoren al goed op gang was geraakt. Sommige verenigingen, zoals die te Bergen, legden hun activiteit voorlopig stil, andere wisten niet waaraan zich te houden, nog andere bleven gehandhaafd door toedoen van de onderwijzers zelf⁸⁶. Daarnaast werden nieuwe opgericht. In 1822 was de situatie ver van schitterend, mede doordat de Jury geen klaarte wist te scheppen; ze vroeg bij de minister niet eens een subsidie aan⁸⁷. De Jury wer in september van dat jaar evenwel door een Commissie van Onderwijs vervangen. Dat heeft in 1823 niet alleen een vaster schoolbeheer tot gevolg gehad, maar ook een consolidatie en verdere ontwikkeling van de onderwijzersgezelschappen. In 1824 werkten er inderdaad vierentwintig, zoals drie jaar tevoren was voorzien; ze telden 397 leden ⁸⁸. Over zeven daarvan vindt men bijzonderheden in de *Bibliothèque des Instituteurs*, nl. over één uit het kanton Gosselies, vergaderend te Mellet ⁸⁹, één uit Fontaine-l'Évêque ⁹⁰ en vijf uit het district Doornik, respectievelijk te Doornik, Péruwelz, Leuze, Celles en Blandain⁹¹.

In Oost-Vlaanderen ontstond het eerste gezelschap in juli 1820 te Bassevelde, op initiatief van J. B. van Peene, onderwijzer te Boekhout ⁹². De leden stelden zelf een reglement op en zonden dat aan de gouverneur, met verzoek om verder te mogen werken. De toelating werd niet verleend, omdat de Onderwijsjury te Gent een afwijzend advies uitbracht: de heren waren van mening dat hun autoriteit niet was gerespecteerd en de gouverneur sloot zich daarbij aan ⁹³. De betrokken onderwijzers genoten echter de steun van Van den Ende ⁹⁴, ontvingen een regeringstoelage en werkten dan ook ijverig voort ⁹⁵.

Een tweede gezelschap werd, in de buurt van het eerste, in 1822 op-

gericht te Maldegem, door onderwijzer J. van Biesbrouck ⁹⁶. Van den Ende, op doortocht aldaar, had hem zelf daartoe uitgenodigd ⁹⁷. Ook hier verleende de Jury geen toelating, maar schonk het departement wel een toelage. Het *Schoolonderwijzersgezelschap van Eecloo vergaderende te Maldegem*, waarvan J. Ledeganck ⁹⁸, vader van Karel Lodewijk, secretaris was, werd o.m. gesteund door C. A. Vervier ⁹⁹, onderging invloed vanuit Zeeland en legde veel ijver aan de dag ¹⁰⁰.

Een derde genootschap kwam met veel moeite in 1821 te Gent tot stand, op initiatief van P. Jonglas ¹⁰¹, onderwijzer van de rijkslagere school. Ook hier werkte de Jury tegen ¹⁰², maar daartegenover verleende Schrant ¹⁰³ zijn medewerking. Aan het eind van 1821 telde het tweentwintig leden: zestien uit Gent en zes uit de provincie; in 1822 vierendertig ¹⁰⁴, de meesten van buiten Gent ¹⁰⁵. Het was inderdaad niet als een lokaal, maar als een provinciaal gezelschap opgevat ¹⁰⁶. Het lag in Jonglas' bedoeling, in verschillende gewesten onderafdelingen te doen ontstaan.

In 1822 is er zo een tot stand gekomen te Kruishoutem, in feite dus het vierde gezelschap in Oost-Vlaanderen. Zoals zijn voorgangers kreeg het ook een regeringssubsidie ¹⁰⁷. Het groepeerde schoolmeesters uit verschillende gemeenten. In 1823 volgden Zomergem en Dendermonde. Samen met Kruishoutem sloten die bij Gent aan, d.w.z. dat ze per jaar één algemene vergadering hielden maar verder zelfstandig werkten, overigens door Jonglas geïnspireerd ¹⁰⁸.

Een analoge coördinatie werd in het arrondissement Eeklo doorgevoerd. In het begin van 1823 kwam een gezelschap tot stand te Zelzate, onder voorzitterschap van J. de Bruin, oud-kwekeling uit Haarlem, onderwijzer te Sas-van-Gent. In maart daaropvolgend sloten Zelzate, Bassevelde en Eeklo (Maldegem) tot één genootschap samen, onder één hoofdbestuur en de zinspreuk „Door liefde verzaamd”. Ze werkten ieder op zichzelf, maar organiseerden te Eeklo één algemene vergadering per jaar ¹⁰⁹. Falck ¹¹⁰ verleende hun een bijzondere financiële hulp ¹¹¹.

In 1822 was ook te Zele een gezelschap opgericht, op initiatief van onderwijzer J. Berens ¹¹². Het bestaan daarvan was in 1823 aan Van den Ende nog niet bekend. De zeven verenigingen buiten die te Zele telde in 1823 honderdvijf leden, in 1824 honderdveertien ¹¹³. Hun activiteit was goed, maar werd voortgezet onder moeilijke omstandigheden. De Jury steunde ze niet en de gemeentebesturen werkten meestal tegen, evenals de geestelijkheid. De vruchten van hun gezelschappen waren dus vooral aan de „eigen aandrift” van de onderwijzers te danken ¹¹⁴.

Aan verscheidenen onder hen heeft het departement dan ook aanmoedigingen en gratificaties verleend ¹¹⁵.

In 1824 ruimde de Jury in Oost-Vlaanderen de plaats voor een Commissie van Onderwijs. Nog vóór het eind van dat jaar werden vier nieuwe gezelschappen gesticht: te Ninove één ¹¹⁶, op initiatief van onderwijzer C. C. Heymans ¹¹⁷, de andere drie door toedoen van schoolinspecteurs, nl. te Bottelare, Hamme en Zottegem ¹¹⁸, respectievelijk in het vijfde schooldistrict en in de eerste afdeling van het twaalfde en het negende ¹¹⁹.

Op dat ogenblik kende West-Vlaanderen nog maar één gezelschap, overigens vergaderend in een gemeente vlak aan de grens van Oost-Vlaanderen. Op suggestie van Van den Ende werd het in 1823 opgericht door de onderwijzer te Wakken, P. J. D'Hondt ¹²⁰. Aan het eind van dat jaar telde het veertien leden ¹²¹.

In twee provinciën, Namen en Luxemburg, waren onderwijzersgezelschappen in 1824 nog onbekend. Van de Jury's was er in die richting niets uitgegaan ¹²², evenmin als van de schoolmeesters. In de overige zeven Zuidelijke Provinciën bedroeg het aantal verenigingen, aan het eind van 1824, tezamen zesenzestig. Ze waren echter zeer ongelijk verspreid: 24 in Henegouwen, 12 in Oost-Vlaanderen, 9 in Antwerpen, 9 in Limburg, 7 in Luik, 4 in Zuid-Brabant, 1 in West-Vlaanderen. Opvallend was de achterstand van laatstgenoemde provincie; daar had de Jury in 't algemeen wel goed gewerkt, maar haar grootste belangstelling was, inzake opleiding, van de aanvang af naar normaalcursussen uitgegaan. De meeste van die eerste genootschappen hadden hun ontstaan aan onderwijzers te danken. Vaak schoten die aan 't werk los van de provinciale onderwijsinstanties, of zelfs tegen hun wens in, zoals in Oost-Vlaanderen. Soms kregen ze de steun van leden van de Jury's, met name in Henegouwen en Antwerpen. Met het oog op een globale regeling, hebben twee Jury's, die uit Henegouwen en Luik, van boven af ingegrepen; het resultaat was niet te best, maar heeft in eerstgenoemde provincie tot de oprichting van zeer talrijke verenigingen geleid. Antwerpen en Limburg waren de eerste provinciën waar, in 1821, de Jury in een Commissie van Onderwijs overging. Een tiental gezelschappen werd daar, van 1821—1822 af, dan ook gesticht op initiatief van schoolinspecteurs. Een analoog verschijnsel constateert men in Oost-Vlaanderen en Zuid-Brabant van 1824 af, het jaar dat ook daar een Commissie het beheer van het lagere-schoolwezen overnam. Na 1824 hebben de onderwijzersgezelschappen zich niet meer spontaan ontwikkeld, zoals dat de eerste jaren wel was gebeurd. De schoolinspec-

teurs lagen aan de basis van hun verdere groei. Er is mij uit de jaren 1825—1830 niet één nieuw gezelschap bekend dat niet door een inspecteur werd opgericht.

De globale evolutie in die jaren kan men afleiden uit de verdeling van de regeringssubsidies ¹²³, hoewel die betreffende het aantal gezelschappen dat ieder jaar werkzaam was niet geheel nauwkeurig zijn ¹²⁴; ze geven nochtans de grote lijn duidelijk weer. Het aantal verdubbelde bijna tussen 1824 en 1827, om daarna, tot 1830, met nog bijna een derde te stijgen. De groei was tweeledig: reeds bestaande gezelschappen werden omgevormd of gesplitst ¹²⁵, en daarnaast kwamen geheel nieuwe tot stand. Dat de situatie in Henegouwen min of meer stationair is gebleven, valt licht te begrijpen, gelet op het reeds in 1824 aanzienlijke aantal. De vergelijking tussen dat jaar en 1830 toont, in absolute cijfers een kleine toename aan in Limburg en Oost-Vlaanderen en bijna een verdubbeling in Antwerpen. Groter was de uitbreiding in Luik en vooral in Brabant; daarnaast natuurlijk ook in Luxemburg en Namen, waar in 1824 nog niet één gezelschap bestond. Opvallend is de achterstand die West-Vlaanderen heeft behouden, wat te vergelijken valt met de situatie in het Noorden, waar twee provinciën op de andere achterbleven ¹²⁶.

Op de drieëntachtig schooldistricten van de Zuidelijke Provinciën waren er dertien, d.i. 15,6%, waar geen gezelschap werkzaam was: vijf in West-Vlaanderen, drie in Limburg en Oost-Vlaanderen, één in Henegouwen en Namen. Over de diverse provinciën was de verspreiding dus nagenoeg algemeen. Die verspreiding was niettemin regionaal zeer ongelijk ¹²⁷ en ook binnen iedere provincie treft men verschillen aan; het meest opvallend waren die in Luxemburg ¹²⁸. Daarbij valt op te merken dat onderwijzers uit districten zonder gezelschap, wel aan de activiteit van een ander, in een aanpalend district, hebben deelgenomen. De genootschappen hadden inderdaad een regionaal karakter, behalve enkele die in een stad waren gevestigd ¹²⁹. Terwille van de veelal moeilijke verbindingsen, hielden ze hun bijeenkomsten dan ook wel op verschillende plaatsen, vooral tijdens de winter ¹³⁰.

In het midden van 1824 telden 58 gezelschappen in de Zuidelijke Provinciën gezamenlijk 1081 leden. Uit de daarop volgende jaren zijn alleen cijfers bekend voor de Zuidelijke en Noordelijke Provinciën samen. Volgens de verdeling van de subsidies in 1828 telden 364 genootschappen toen 5376 leden, wat een gemiddelde van ca. vijftien vertegenwoordigt. Voor het Zuiden hadden we in 1824 ongeveer 19 gemiddeld. Losse cijfers voor onderscheidene gezelschappen aldaar, uit de jaren

1825—1830, schommelen tussen een minimum van een tiental en een maximum van een dertigtal, behoudens een paar uitzonderingen. Nemen we 19 als gemiddelde, en dat blijkt dus wel verantwoord, dan betekent dat, dat 163 verenigingen uit de Zuidelijke Provinciën in 1830 tezamen 3097 leden telden. In 1828 trof men in die zelfde gewesten 3245 fungerende onderwijzers aan. Het grootste deel daarvan was dus bij de activiteit van de gezelschappen betrokken. We vergeten daarbij niet dat er in 15% van de schooldistricten geen aanwezig waren. Verder dient erop gelet, dat de leden niet uitsluitend onderwijzers of ondermeesters waren, maar ook kwekelingen. Dat was echter in de meeste gezelschappen niet het geval ¹³¹ en bovendien maakten de aspiranten, waar men er als lid aantrof, steeds een minderheid uit ¹³², op één uitzondering na ¹³³. De gezelschappen hebben dus voor het grootste gedeelte uit fungerende onderwijzers bestaan.

Volgens Van den Ende dienden de onderwijzersgezelschappen een tweeledig hoofddoel na te streven: hun leden bekend maken met methoden, leerboeken en didactisch materieel voor de onderscheidene delen van het lager onderwijs; hen anderdeels voorlichten betreffende de praktische toepassingen, en ze daartoe aansporen ¹³⁴. De *Bibliothèque des Instituteurs* gaf een ruimere omschrijving van de doeleinden: de kennis van reeds gevormde onderwijzers moest worden vergroot en aandacht besteed aan de opleiding van aspiranten ¹³⁵. Gaat men de doelstellingen na, zoals geformuleerd in onderscheidene reglementen ¹³⁶, dan vindt men overal de bekommernis terug voor de verbetering van het lager onderwijs, door het verhogen van de bekwaamheid van de leerkrachten, zowel wat leerstof als methode betreft. Slechts twee gevallen vormden gedeeltelijk een uitzondering op dat algemene verschijnsel ¹³⁷. De wijze waarop de leden hun volmaking nastreefden, moest niet uniform zijn ¹³⁸. In de organisatie van de gezelschappen treft men dan ook nogal wat verschil aan.

De leiding lag doorgaans in handen van de personen die het genootschap hadden opgericht. Aanvankelijk waren dat onderwijzers, zoals te Hamont, Brussel, Maldegem, e.a., of individuele leden van een Onderwijsjury, zoals in Henegouwen, of door een Jury gemandateerden, nl. in Antwerpen en Henegouwen. Later traden vrijwel uitsluitend schoolinspecteurs als voorzitter op. In 't algemeen werd de gang van zaken dus niet door de onderwijzers zelf uitgestippeld, al hebben ze, buiten de voorzitter, wel de rest van het bestuur gevormd; doorgaans werden ze daartoe door de inspecteur-voorzitter aangesteld. In de weinige gezels-

schappen waarvan onderwijzers aan het hoofd bleven staan, zoals te Hamont en Bassevelde, werd het bestuur door de leden gekozen. Sommige inspecteurs hebben de leiding van een gezelschap toevertrouwd aan een burgemeester, zoals te Hamme, een pastoor of een onderpastoor, zoals te Asse en Blandain, ofwel een onderwijzer met de effectieve leiding belast, zoals te Genappe, Vilvoorde en Grez-Doiceau. Niettemin hebben ze doorgaans zelf de vergaderingen voorgezeten.

De meeste gezelschappen hielden hun bijeenkomsten eenmaal per maand, sommige om de drie weken, zeer veel om de veertien dagen en een klein aantal iedere week. De vergaderingen hadden doorgaans plaats op een vaste dag. Die verschilde van het ene gezelschap tot het andere; alle dagen van de week, de zondag inbegrepen, waren er goed voor, maar meestal was het de zaterdag. De frequentie van de bijeenkomsten kon wisselen: in de zomer b.v. iedere week, of om de veertien dagen of drie weken, in de winter twee- of eenmaal per maand. Sommige verenigingen belegden tijdens de wintermaanden geen vergaderingen. In schooldistricten die verschillende gezelschappen telden, hielden die ook wel een algemene vergadering per jaar, voor alle tezamen. Uitzonderlijk was de situatie in Luxemburg. In het latere Belgische deel van die provincie konden, wat de frequentie van hun bijeenkomsten betreft, slechts enkele gezelschappen op die naam aanspraak maken ¹³⁹.

De werkzaamheden tijdens de vergaderingen waren geheel op het onderwijs gericht. Sommige reglementen bepaalden overigens uitdrukkelijk, dat over niets anders dan onderwijsaangelegenheden mocht worden gesproken; ze voegden er rook- en drinkverbod aan toe ¹⁴⁰. Om een serieuze aanpak te verzekeren, waren vaak boeten voorzien bij afwezigheid of telaar komen, zoals ook voor beschadigen of te lang in bruikleen houden van boeken ¹⁴¹. De bijeenkomsten hadden een verschillend verloop. Te Geel b.v. besprak men, in 1822—'23, eerst het klassikaal onderwijs, maakte daarna oefeningen in het rekenen en het gebruik van maten en gewichten, en besloot met uitleg over het maken van opstellen ¹⁴². Te Hamont las en commentarieerde men in 1818 een passus uit een taalkundig werk, verbeterde foutieve opstellen, oefende in schrijven, spellen en rekenen, en behandelde de laatste aflevering van de *Nieuwe Bijdragen tot bevordering van het onderwijs en de opvoeding* ¹⁴³. Te Luik duurde iedere bijeenkomst in 1827—'28 twee uur; drie onderwijzers gaven er na elkaar een les, respectievelijk over aardrijkskunde, fysica en wiskunde, waarop men besloot met een methode lectuur ¹⁴⁴. Te Oostwinkel en Sleidinge waren de werkzaamheden in 1825 per half uur ingedeeld: afschrijven van vragen over taal- en

onderwijskundige werken, gesprek daarover, oefeningen met de leesmachine¹⁴⁵, rekenen; dat alles nam drie uur in beslag, waarna men verder ging met „onderhandelingen” over de didactiek, schoolverordeningen, gang van zaken in de school, beloningen en straffen¹⁴⁶. Die voorbeelden, waaraan men andere kan toevoegen, tonen aan, dat tijdens één bijeenkomst doorgaans verschillende onderwerpen aan de beurt kwamen. Uitzonderlijk kon het nochtans ook anders verlopen¹⁴⁷.

Het globale beeld van de werkzaamheden zag er uit als volgt. De voorzitter (inspecteur of niet) hield een toespraak over aangelegenheden van algemene aard en over problemen van didactiek. Hierover handelden ook onderwijzers zelf. Ze gaven een les, ofwel aan hun collega's ofwel aan leerlingen die de leden meebrachten. Op zulke les volgde een bespreking. Met confereerde onderling over kwesties van methode en schoolzaken in 't algemeen, las en commentarieerde pedagogische en methodologische werken en tijdschriftartikelen. Men werkte met de leesmachine en oefende in lezen, taalkunde, schrijven, rekenen en het nieuwe stelsel van maten en gewichten. Andere vakken, met name aardrijkskunde en geschiedenis, kwamen aanvankelijk niet aan bod, tenzij uitzonderlijk. De meeste gezelschappen begonnen er nochtans mee na verloop van tijd. Men constateert in elk geval een chronologische gradatie en zo was het ook in de Noordelijke Provinciën gegaan: „het minder bereidt het meer belangrijke voor”¹⁴⁸. Niettemin viel het accent, wat de leerstof betreft, vooral op lezen en rekenen. Inzake methode volgde men Prinsen¹⁴⁹ en Pestalozzi, wiens werken overigens, in Nederlandse vertaling, door de minister aan de gezelschappen werden bezorgd¹⁵⁰. Onder dat alles hadden de toespraken¹⁵¹ het kleinste belang¹⁵², de oefeningen en praktijklessen daarentegen het grootste.

De leden beperkten hun activiteit niet tot de vergaderingen. Daar tussenin werden ze eveneens aan 't werk gezet. Alle genootschappen beschikten over een bibliotheek, die werd opgebouwd uit de jaarlijkse toelage van de regering, het lidgeld en de eventuele boeten. De werken circuleerden onder de leden. Soms moesten ze over het gelezene verslag uitbrengen. Daarnaast gaven de inspecteurs huistaken op, wat vooral in Oost-Vlaanderen en Luxemburg van kracht werd. Ze waren soms zeer omvangrijk¹⁵³. De antwoorden besprak men tijdens de eerstvolgende bijeenkomst. Tenslotte legden de leden-onderwijzers ook onderlinge schoolbezoeken af. Volgens Van den Ende was dat algemeen gebruikelijk¹⁵⁴. Ik heb nochtans maar weinig concrete voorbeelden gevonden¹⁵⁵. Het gebeurde in Henegouwen in 1821¹⁵⁶, in de tweede afdeling van het eerste schooldistrict van de provincie Antwerpen¹⁵⁷ en,

sedert het eind van 1826, in het derde schooldistrict van Oost-Vlaanderen ¹⁵⁸.

Als een uitvloeisel van de werkzaamheid van een drietal gezelschappen zij vooreerst vermeld de publikatie van enkele schoolboekjes ¹⁵⁹ en, te Antwerpen sedert 1824, van een tijdschrift voor onderwijzers, de *Nederlandsche Bydraegen* ¹⁶⁰. De resultaten lagen echter op een ander terrein, n.l. dat van de opleiding. Onderwijsinstanties hebben de gezelschappen „kweekscholen der districten” genoemd ¹⁶¹, echte normaal-cursussen ¹⁶², bijzondere leer- en oefenscholen, die de onderwijzers een buitengewoon nuttig voedsel bezorgden ¹⁶³. De naam kweekschool verdiende ze nochtans niet, evenmin als de normaalcursussen ¹⁶⁴. Men kan ze wel naast deze laatste plaatsen, de periodiciteit daarbij in acht genomen. Op die cursussen vormden de gezelschappen een noodzakelijk aanvulsel; indien ze goed waren georganiseerd, mocht men ze zelfs belangrijker noemen ¹⁶⁵.

De gezelschappen hebben inderdaad grote betekenis gehad voor de volmaking van reeds fungerende meesters en de opleiding van jongeren, hoewel die er, zoals vermeld, in mindere mate deel van uitmaakten. Hun activiteit was weinig of niet bespiegelend, maar veeleer op de praktijk gericht. Het waren wegen waarlangs ingang hebben gevonden: het klassikaal onderwijs, de nieuwe lees- en rekenmethoden, het rekenonderwijs zelf ¹⁶⁶. Het waren ook media die nieuwe opvattingen over de school, met name betreffende de finaliteit van het onderwijs, hebben verspreid. De onderwijzers, ook de ouderen, werden er op de ernst en de betekenis van hun functie attent gemaakt en kregen concrete wenken over de manier waarop ze te werk dienden te gaan. Men wekte er bereidheid tot medewerking aan de vernieuwing van het lagere-schoolwezen ¹⁶⁷. De gezelschappen hebben vooroordelen daartegen doen verdwijnen, onverschilligheid bestreden. In het algemeen werden ze dan ook beschouwd als een van de meest geëigende middelen die tot de verbetering van het lager onderwijs hebben bijgedragen ¹⁶⁸, wat vanzelfsprekend in de allereerste plaats te danken was aan hetgeen de leerkrachten er persoonlijk meekregen. Men kan inderdaad talrijke voorbeelden aanhalen van onderwijzers die, dank zij hun bedrijvigheid in een gezelschap, een akte met rang of van een hogere rang ¹⁶⁹ hebben behaald, hun onderwijs hebben gereorganiseerd, nieuwe schoolboekjes en didactisch materieel hebben ingevoerd ¹⁷⁰.

Het verliep nochtans niet overal noch altijd even goed. De vergaderingen van de onderwijzersgezelschappen verschilden van de normaal-

cursussen door hun regelmaat. De leden leverden een inspanning, niet geconcentreerd binnen enkele weken, maar verspreid over maanden en jaren. Wie de oefenplaatsen ernstig en vlijtig bezocht en tussen de vergaderingen in gewetensvol werkte, kon daar groot voordeel uit halen. Nu loofden de meeste rapporten doorgaans de ijver van de leden, terwijl sommige onderwijzers zelfs de vergaderingen van meer dan één genootschap bijwoonden, maar de individuele vlijt was niet altijd en overal even groot. Sommige leden maakten in hun onderwijs weinig of geen vorderingen ¹⁷¹. De aanwezigheid op de bijeenkomsten was ook niet immer even talrijk ¹⁷², al trachtten de inspecteurs daartoe te verplichten. Het is zelfs een keer gebeurd dat een inspecteur een vergadering moest afgelasten omdat buiten hem niemand opdaagde ¹⁷³! Verschillende gezelschappen zijn niet geweest wat ze moesten zijn. Een globale verslapping van de activiteit heeft er overigens enkele doen verdwijnen ¹⁷⁴.

Wat de afwezigheden aangaat, moet men rekening houden met de afstanden en het gebrek aan verkeersmiddelen ¹⁷⁵, het geldgebrek van de onderwijzers ¹⁷⁶ en het begrijpelijke verschijnsel dat de boog niet altijd kon gespannen staan. Een goede activiteit van de gezelschappen onderstelde anderdeels een degelijke leiding en geen bemoeiingen van buitenstaanders. Nu maakten notabelen of ambtenaren van sommige gezelschappen deel uit, en was de leiding van enkele ervan aan niet-onderwijzers toevertrouwd. Dat heeft storend gewerkt. Illustratief was de ontwikkeling in Henegouwen ¹⁷⁷. Van de vele gezelschappen, in 1821—22 opgericht, zijn de meeste blijven bestaan en werkten verschillende uitmuntend. De meeste bleken echter in 1826 nog zeer onvolmaakt; in sommige bleef de voorzitter afwezig en kwamen de leden alleen om 't plezier van elkaar te ontmoeten. Ingrijpen van boven af heeft in Henegouwen hinderend gewerkt en in Luik evenmin het beoogde resultaat opgeleverd. De beste gezelschappen waren zij die door onderwijzers zelf werden gesticht en geleid. Zoals vermeld, is van 1824 af het initiatief van de schoolinspecteurs uitgegaan en lag de leiding in hun handen. Sommige inspecteurs legden het niet te best aan boord ¹⁷⁸. Van de nieuwe gezelschappen zijn er sommige blijkbaar moeilijk van wal geraakt ¹⁷⁹, terwijl mededelingen of vragen van de inspecteurs soms niet de minste reactie uitlokten ¹⁸⁰. Nochtans hebben, voor zover de gegevens het uitwijzen, vrijwel overal onderwijzers de zaak ter harte genomen en collega's meegetrokken, ook in de genootschappen die ze niet zelf hadden opgericht. In dat verband hebben verschillende onderwijzers en ondermeesters van rijkslagere scholen een rol gespeeld, evenals heel wat Lierse kwekelingen ¹⁸¹.

Al dient, zoals aangestipt, de betekenis van de onderwijzersgezelschappen vóór 1830 ook te worden genuanceerd terwille van de beperkingen in tijd en ruimte, toch is het duidelijk dat men in een goeie tien jaar een zeer goed resultaat had bereikt. De verenigingen hebben inspirerend gewerkt. Al was aan de vooravond van de revolutie het grootste deel van de onderwijzers en ondermeesters bij hun activiteit betrokken, toch was de groei nog lang niet voltooid. Hij zou echter door de omwenteling worden afgebroken. De voortekenen lieten zich reeds in 1829 bespeuren. Met het oog op de groeiende oppositie, stelde het departement op dat ogenblik het instandhouden van de gezelschappen bijzonder op prijs ¹⁸². Sommige schoolinspecteurs hebben toen politieke propaganda gevoerd ¹⁸³ en enkele gezelschappen hebben tegenpetities ingediend en zich uitgesproken voor het handhaven van het gevestigde onderwijsbeheer ¹⁸⁴. Dat alles neemt niet weg dat, als een gevolg van de omstandigheden, de ijver van vele onderwijzers is verflauwd. In „deze en gene gedeelten” van de Zuidelijke Provinciën is de activiteit van de gezelschappen dan ook verslapt ¹⁸⁵. De revolutie legde ze helemaal stil.

Na 1830 heerste op onderwijsterrein algehele vrijheid. Het afschaffen van de Commissies van Onderwijs betekende het verdwijnen van examens en inspectie. Met het oog op de schoolverbetering konden centrale instanties op gemeentebesturen of leerkrachten geen dwang meer uitoefenen. Dat onder die omstandigheden onderwijzersgezelschappen opnieuw zijn gaan werken, wijst erop dat die „Hollandse” nieuwigheid haar waarde had bewezen. Reeds in de eerste helft van de jaren '30 viel hier en daar een heraanknopen bij de traditie te bespeuren; niettemin valt dat meer naar 1840 toe te situeren. De herlevende bedrijvigheid was hoofdzakelijk te danken aan het vrije en persoonlijke initiatief van onderwijzers zelf ¹⁸⁶.

Te Antwerpen lag de activiteit van het onderwijzersgezelschap slechts één jaar stil: ze werd in december 1831 hervat ¹⁸⁷. Men stelde toen een nieuw reglement op, koos een bestuur en een redactiecomité voor het maandschrift dat, als vervolg van de *Nederlandsche Bydraegen*, sedert 1832 werd uitgegeven onder de titel *Mengelstoffen ter bevoordering van onderwys en opvoeding, tael- en letterkunde*. Gunstig leken de omstandigheden niet. Bij de onderwijzers bestond de vrees dat ze voor monopolisten, d.w.z. aanhangers van het gevallen regime, zouden worden aangezien. Ze erkenden evenwel de betekenis van de schoolverbetering, zoals door de Nederlandse regering aangevat, en in 't bijzonder

het nut van de genootschappen, al vertoonden die vóór 1830 ook wel gebreken. Tot bevordering van het onderwijs wilden ze hun gezelschap opnieuw inzetten, mede omdat ze constateerden dat onder de talrijke homines novi die een schooltje hadden geopend, ondervinding, kennis en ijver veelal ver te zoeken waren. Deelname aan de activiteit mocht intussen niet tot een verplichting worden. Anderdeels zou men erover waken dat de werkzaamheden verliepen in een geest die niet strijdig was „noch met de godsdienstige, noch staetkundige vryheden der Catholyke Belgen”. Als beschermheer koos men dan ook een pastoor¹⁸⁸.

Het Antwerpse gezelschap heeft, blijkens het nieuwe reglement, de bedoeling gehad onderwijzers aan te trekken niet alleen uit de stad, maar ook van buiten¹⁸⁹; dat is echter niet gebeurd. De Antwerpenaren kwamen maandelijks bijeen en publiceerden de *Mengelstoffen* tot in 1834, toen het tijdschrift hun krachten blijkbaar te boven ging¹⁹⁰. Hun belangstelling ging vóór alles uit naar de taal en het taalgeliefhebber¹⁹¹. In 1835 werd P. J. Shaw, hoofdonderwijzer van de rijkslagere school¹⁹², voorzitter van het genootschap, dat met ingang van 1836 zijn vergaderingen in die school hield. Ze werden van toen af meer besteed „au développement de toutes les branches de l'enseignement primaire”. In 1840 telde het gezelschap veertien leden, allen onderwijzer te Antwerpen¹⁹³.

Te Kontich werd het tijdens de revolutie ontbonden gezelschap begin 1834 opnieuw op de been gebracht. Als voornaamste doel streefde het na: „de goede verstandhouding onder de onderwyzers te handhaven, elkanderen wederzydsch te bevoordeelen en door onderlinge mededeeling van kundigheden de inwendige verbetering der scholen te bevorderen”. Daarbij dacht men in concreto aan „de goede leerwyzen en inzonder de klassikale organisatie in de scholen”. De werkzaamheden dienden dan ook op opvoeding en onderwijs gericht te zijn; ze mochten overigens „niets tegenstrydigs aan de Catholyke Religie” inhouden. De leden hielden acht vergaderingen per jaar, waarbij ze voor afwezigheid, telaar komen of vroegtijdig vertrek een boete betaalden¹⁹⁴. In 1834 telde het gezelschap negentien onderwijzers, uit veertien gemeenten¹⁹⁵. De werkzaamheden vielen stil tegen het eind van 1836. In 1839 stak men andermaal van wal, maar in het kader van het toen opgerichte genootschap voor het arrondissement Antwerpen¹⁹⁶.

Enkele onderwijzers uit de streek van Bornem brachten in 1837 in die gemeente een gezelschap op de been. In april 1840 had het reeds tweeënveertig bijeenkomsten gehouden. Het telde toen zeventien leden. Ook nadien bleef het vergaderen, maar het sloot aan bij het genootschap van

het arrondissement Mechelen ¹⁹⁷.

Het bovengenoemde onderwijzersgezelschap van het arrondissement Antwerpen werd begin mei 1839 gesticht. Een pastoor en een lid van de provincieraad traden als beschermheren op. De voorzitter was dezelfde als die van het stedelijk genootschap te Antwerpen, maar de leden waren plattelandsonderwijzers. Ze kwamen om de zes weken bijeen, aanvankelijk te Wijnegem, daarna te Borgerhout. Tijdens die bijeenkomsten gaven vrijwilligers typelessen, die de aanwezige collega's daarna bespraken. Over een bibliotheek beschikten ze in 1840 nog niet. Ze waren toen zevenenveertig in aantal, onderwijzers en ondermeesters ¹⁹⁸.

In het arrondissement Turnhout wensten verschillende leerkrachten reeds vóór 1839 gezelschappen te zien herleven. In mei van dat jaar namen J. J. Ressler ¹⁹⁹ en J. G. Sanders ²⁰⁰, twee Lierse kwekelingen, respectievelijk te Herentals en Turnhout gemeentelijk onderwijzer, daartoe het initiatief. Op 8 augustus legde een eerste algemene vergadering te Turnhout de grondslagen van een genootschap voor het arrondissement. Het werd onderverdeeld in drie afdelingen, die ieder te Turnhout, Herentals en Geel een maandelijks bijeenkomst hielden, de vier wintermaanden uitgezonderd. Daarbij had te Turnhout één algemene vergadering plaats per jaar. De drie afdelingen hadden elk een eigen bestuurscomité, terwijl het genootschap in zijn geheel door een centraal comité werd geleid. In september 1840 telde het in totaal vijfenveertig leden, uit tweecëndertig gemeenten. Als beschermheren koos men de arrondissementscommissaris en een lid van de Bestendige Deputatie ²⁰¹.

Volgens het reglement waren de werkzaamheden gericht op „de vorming van den onderwyzer”. Men zou „door onderlinge mededeeling alle mogelyke volmaektheid in de verschillende vakken van onderwys en zedige en godsdienstige opvoeding trachten te bekomen, ten einde eenparigheid van Methode in de scholen in te voeren” ²⁰². Om beurten behandelde men onderwerpen uit onderwijs en opvoedkunde, terwijl tevens praktische oefeningen in de methodiek werden gehouden. Pas na 1840 beschikte het genootschap over een bibliotheek. Het tekende ook in op diverse Vlaamse periodieken ²⁰³.

Het onderwijzersgezelschap van het arrondissement Mechelen kwam in het najaar van 1840 tot stand. Het daartoe strekkende verlangen van diverse leerkrachten werd gecoördineerd door J. E. Kops ²⁰⁴ en J. B. Velkger ²⁰⁵, andermaal twee Lierse kwekelingen, te Mechelen als hoofdonderwijzer fungerend, respectievelijk van de rijkslagere en de stedelij-

ke armenschool. Op 6 oktober werd, in een eerste bijeenkomst, een door Kops ontworpen reglement goedgekeurd, dat de pedagogische doeleinden uitstippelde en de leden uitdrukkelijk verbood politieke of andere aangelegenheden buiten die van het onderwijs te behandelen²⁰⁶. De voorzichtigheid dreef men zelfs zover dat het bestuur de gouverneur van de provincie verzocht, de heren er eventueel attent op te maken „si toutefois nous venions à nous écarter involontairement des vues bienfaisantes du Gouvernement”²⁰⁷. Het genootschap zou vier afdelingen tellen: Mechelen, Puurs, Heist-op-den-Berg en Lier. Ieder daarvan moest van november tot februari maandelijks vergaderen, tijdens de overige maanden om de veertien dagen. Bovendien werden twee algemene vergaderingen per jaar gepland, in de rijkslagere school te Mechelen, waar de afdeling Mechelen zelf haar bijeenkomsten hield. De arrondissementscommissaris nam het voorzitterschap waar. Het personeel van de rijkslagere school vormde de drijvende kracht van het genootschap, dat bij de aanvang een kleine veertig leden telde en de meeste plattelandsonderwijzers van het arrondissement omvatte²⁰⁸. Een bibliotheek stond aanvankelijk niet ter beschikking. In januari 1841 richtte het genootschap zich daartoe tot de minister²⁰⁹, terwijl het zich, evenals dat uit Turnhout, ook op Vlaamse tijdschriften abonneerde²¹⁰.

Als was te Mechelen een afdeling Lier gepland, de onderwijzers uit de Nethestad volgden niet. Na de revolutie was het aldaar met hun gelederen droevig gesteld geraakt²¹¹. In augustus 1842 kwam er dan toch een vereniging tot stand. Ze telde in februari 1843 negen leden²¹², onder wie vijf reeds vóór 1830 van het toenmaals werkzame gezelschap deel uitmaakten. Dezen hadden ook de bibliotheek gered²¹³. Niets wijst op verdere activiteit van dat genootschap.

In 1840 bestond een onderwijzersgezelschap in het kanton Zandhoven. Het vergaderde in die gemeente en telde twaalf leden²¹⁴.

In september 1840 vroeg het ministerie aan de provinciegouverneur inlichtingen over de bestaande gezelschappen. Als resultaat van het onderzoek volgde officiële steun, eerst in de vorm van boeken, nadien door een subsidie, verleend door een K.B. van 17 januari 1842. De genootschappen van de drie arrondissementen kregen elk 300 fr voor de aankoop van boeken en didactisch materieel. Ingevolge ministeriële richtlijnen uit 1842—1843 stelde men reglementen op tot gebruik van de bibliotheek. De gezelschappen recupereerde ook zoveel mogelijk de boekenverzamelingen van vóór de omwenteling. Nederlandse literatuur bleef aldus behouden. Dat daarvoor belangstelling bleef bestaan, bleek ook uit de nieuwe aankopen²¹⁵.

In Brabant her begon de activiteit van onderwijzersgezelschappen in 1833 te Leuven. Talrijke onderwijzers kwamen daar in de rijkslagere school bijeen om zich in de onderwijsmethoden te volmaken²¹⁶. Dat voorbeeld werd uiterlijk in 1838 gevolgd te Tienen en Aarschot, waar verschillende Lierse kwekelingen fungeerden. Die drie genootschappen zijn in het arrondissement Leuven werkzaam gebleven. In het arrondissement Nijvel staken onderwijzersgezelschappen in 1835 opnieuw van wal, in niet minder dan acht lokaliteiten²¹⁷. Ook zij hebben hun activiteit voortgezet. In het arrondissement Brussel ontstonden er in 1838 twee: te Drogenbos en te Jette-Ganshoren. Het jaar nadien vielen er reeds zeven te noteren²¹⁸, aantal dat later niet meer is gegroeid, maar ook niet verminderd²¹⁹.

In 1836 verleende de provincie een toelage aan de gezelschappen in de arrondissementen Leuven en Nijvel. Van 1839 af verruimde de provincie haar subsidies, door alle genootschappen erin te laten delen, wat de financiële moeilijkheden nochtans niet oploste²²⁰. Het Rijk kwam, zoals in de provincie Antwerpen, pas in 1842 voor het eerst tussenbeide²²¹.

De Brabantse genootschappen stimuleerden de ijver van hun leden. Men kon ze, althans in het arrondissement Nijvel, een soort modelscholen noemen die de verspreiding van de goede methoden in de hand werkten. Ze onderhielden „le feu sacré”²²². Over de genootschappen uit het arrondissement Brussel ontbreken bijzonderheden, behalve wat Jette-Ganshoren betreft. Daar kwamen de leden om de veertien dagen bijeen. Ze verdeelden hun activiteit over drie groepen²²³, in ieder waarvan een lid als onderwijzer van zijn collega's optrad. Tussen de vergaderingen in werkten de leden aan een taak die ze telkens meekregen²²⁴. Te Leuven liep het vlot met de activiteiten, maar te Tienen en Aarschot werden die door te kleine financiële middelen geremd²²⁵. Ook elders is het feit dat de onderwijzers zelf geen financiële vergoeding kregen, een handicap geweest, omdat velen een hele afstand hadden af te leggen om op de vergaderingen aanwezig te zijn. Die werden dan ook minder bijgewoond dan men kon wensen. In 't algemeen heetten de genootschappen niettemin zeer lofwaardig²²⁶.

In Limburg is het initiatief van boven uitgegaan²²⁷. De Bestendige Deputatie probeerde in 1837 meteen zeventien verenigingen in het leven te roepen. Ze benoemde daartoe evenveel voorzitters en stelde subsidies ter beschikking. In de loop van augustus startte men inderdaad, maar er kwamen slechts twaalf gezelschappen tot ontwikkeling, een aantal dat in de volgende jaren behouden bleef²²⁸. Ze telden aanvankelijk hon-

derdvijftientachtig deelnemers, onder wie veertig ondermeesters en aspiranten. De maandelijks vergaderingen werden besteed aan oefeningen in theorie en praktijk. Buiten de gewone bijeenkomsten gaven sommige voorzitters nog les aan minder onderlegde collega's, terwijl ook het hospiteren in goed functionerende scholen opnieuw ingang vond. De start hield beloften in.

In de jaren 1838—1840 werden de bijeenkomsten in de meeste genootschappen ijverig bijgewoond, al nam een aantal leden de zaak niet ter harte. Afgestudeerden uit de bisschoppelijke kweekschool te Rolduc lieten zich reeds gelden ²²⁹. Sommige genootschappen vergaderden meer dan eens per maand. De werkzaamheden bleven zowel theorie als praktijk omvatten. Te Hasselt voerde de voorzitter een nieuwigheid in: om de onderwijzers met de verbeterde leerwijze gemakkelijker vertrouwd te maken, bracht hij een aantal schoolkinderen naar de bijeenkomsten mee; ze vormden er de klas waaraan typeles werd gegeven.

In september 1840 had, op initiatief van de provinciale overheid, een eerste algemene vergadering van de voorzitters plaats, met de bedoeling meer eenheid te brengen in de activiteit van de twaalf genootschappen. Ze keurden er een reglement goed dat, met het oog op de aankoop van boeken, lidgeld invoerde evenals boeten voor ongewettigde afwezigheden. Het bepaalde anderdeels dat de leden eenmaal per maand de lessen in de school van de voorzitter mochten bijwonen. Anderdeels stond het iedereen vrij, in de gewone bijeenkomsten de moeilijkheden te berde te brengen die hij in zijn onderwijspraktijk ondervond.

Dat nieuwe reglement heeft niet kunnen verhinderen dat sommige onderwijzers afzijdig bleven. In 1842 heetten de bijeenkomsten tamelijk geregeld bijgewoond. Dat jaar schonk de regering een eerste subsidie aan elk van de genootschappen ²³⁰. De voorzitters pleegden in voor- en najaar overleg onder elkaar, met het oog op coördinatie van de werkzaamheden. Ook in 1843 liepen die door. In Limburg werden, in tegenstelling tot andere provinciën, normaal cursussen niet opnieuw georganiseerd. Dat verschijnsel verhoogde er de betekenis van de onderwijzersgezelschappen.

Het provinciaal bestuur van Luik nodigde in 1837 de gemeentelijke besturen ertoe uit, in ieder kanton onderwijzersverenigingen weer op te richten ²³¹. Die stap had echter geen succes. Een eerste genootschap kwam in 1839 of de eerste helft van 1840 in Battice tot stand; het groepeerde de onderwijzers uit zeven gemeenten ²³². De provincie verleende nadelijk een toelage. Ze deed dat ook voor drie andere gezelschappen, in 1842 of 1843 opgericht te Avennes, Dalhem en Spa ²³³. Van dit

laatste was de organisatie voor kritiek vatbaar, terwijl anderdeels een vijfde gezelschap, te Verviers op gang gebracht, goed heette te werken²³⁴.

In Oost-Vlaanderen kwam een onderwijzersgezelschap in 1838 tot stand te Dendermonde. Het telde in 1841 eenentwintig leden, uit zeventien gemeenten. Vóór 1841 volgden nog twee andere: te Beveren (Sint-Niklaas) en in het arrondissement Oudenaarde²³⁵.

Het blijkt dus dat in het begin van de jaren '40 een veertigtal onderwijzersgezelschappen in het land werkzaam waren²³⁶. De groei ervan valt vooral in de tweede helft van het vorige decennium te situeren. De ontwikkeling is in de verschillende gewesten zeer ongelijk verlopen. Het talrijkst waren ze in Brabant en Limburg. De provincies Henegouwen, Luxemburg, Namen en West-Vlaanderen telden er niet één. Volgens Nothomb groepeerden ze aan het eind van 1840 in totaal vijfhonderdtweënnegentig leden²³⁷. In vergelijking met 1830 was dat heel wat minder. Limburg uitgezonderd, ontstonden de genootschappen uit eigen initiatief van de onderwijzers. Gelet op de vroegere resultaten, waarvan de degelijkheid door officiële instanties ook na de omwenteling werd erkend²³⁸, heeft de regering, naast de provinciale besturen, financiële hulp verleend; daarmee kwam ze echter vrij laat. Ze trachtte anderdeels de bibliotheken te redden die vóór 1830 uit de rijkssubsidies waren samengesteld.

Doelstellingen en werkzaamheden van de nieuwe of vernieuwde gezelschappen ademden dezelfde geest als vóór de omwenteling: verbetering van het lagere-schoolwezen door volmaking van het personeel. Daartoe oefenden de leden in de onderwijsmethoden en in hun kennis van de leerstof. Ook hun organisatie vertoonde weinig of geen verschil, tenzij dat ze hun bestuur zelf verkozen, al konden ze daarbuiten geestelijke of wereldlijke autoriteiten tot beschermheren hebben. De vergaderingen hadden geregeld plaats, doorgaans één keer per maand. Soms waren de verenigingen in afdelingen gesplitst. Hun leden blijken meer uit plattelands- dan uit stedelijke leerkrachten te hebben bestaan²³⁹.

De resultaten van de onderwijzersgezelschappen liepen uiteen. Een goed werkend genootschap wierp uitstekende vruchten af, maar ze werkten alle niet even goed. Scherpe kritiek werd in 1843 door het *Journal des Instituteurs* uitgeoefend²⁴⁰. De redacteur betoogde dat weinige genootschappen het werkelijke doel goed hadden begrepen, laat staan bereikt. Waar geschikte voorzitters fungeerden, liep het wel los. In sommige gevallen sprak men echter meestal alleen over de financiële situatie van de leerkrachten, de uitzichten voor het lager onderwijs „et

autres lieux communs"; of men beperkte zich tot wat lectuur, ja deed zelfs helemaal niets. Vaak liet men zich alleen met de leerstof in, en niet met pedagogiek. Gebrek aan een systematisch geplande activiteit liet zich veelal gevoelen. Die kritiek was vermoedelijk vooral geschreven met het oog op Brabant. De redacteur gaf overigens toe, dat hij niet alle gezelschappen in het land kende. In Limburg werkten ze over 't algemeen heel behoorlijk en in Antwerpen noemde de provinciale inspecteur ze uitstekend ²⁴¹. Met het oog op de volmaking van de leerkrachten, kon men de uitbreiding van het aantal genootschappen in elk geval wenselijk achten ²⁴².

Hun aantal is in de jaren 1842—1845 nog iets groter geworden in Brabant en Oost-Vlaanderen ²⁴³. De wet op het lager onderwijs (23.9. 1842) liet echter geen plaats meer voor de tevoren gegroeide onderwijzersgezelschappen, zodat de regering ze veeleer is gaan tegenwerken²⁴⁴. De wet bepaalde immers (art. 13 en 14) dat de onderwijzers van een kanton ten minste eenmaal per trimester zouden bijeenkomen, op initiatief en onder leiding van de kantonnale inspecteur. Die conferenties zouden handelen over al wat tot de vooruitgang van het lager onderwijs kon bijdragen, meer bepaald het onderzoek van methoden en schoolboeken. Wat de opzet betreft, zouden de conferenties dus de voortzetting en de uitbreiding zijn van de gezelschappen, maar spontane actie, door de leerkrachten zelf op touw gezet, werd uitgesloten en de leiding ging geheel in andere handen over. Onderwijzers werden, op een enkele uitzondering na, niet tot inspecteur benoemd.

Het heeft intussen een hele tijd geduurd alvorens de conferenties in zwang kwamen; dat gebeurde pas na de publikatie van een organiek reglement, door een K.B. van 22 maart 1847 ²⁴⁵. Die tijdsruimte heeft de onderwijzersgezelschappen toegelaten hun leven nog wat te rekken, tot ze achtereenvolgens hun leden verloren en werden ontbonden²⁴⁸.

Uit de hier behandelde periode heb ik maar één tekst gevonden, met name de geciteerde kritiek van het *Journal des Instituteurs*, die erop wijst dat materiële belangen in onderwijzersgezelschappen ter sprake zijn gekomen. Tevoren viel daar nergens iets van te bespeuren. Het is zeker niet mogelijk, in de behandelde verenigingen enige voortzetting te zien van de voormalige gilden. De conferenties, na de wet van 1842 met enige vertraging georganiseerd, zijn dat evenmin geworden. Actie tot verbetering van de levensomstandigheden zou daarbuiten moeten worden gevoerd.

In 1840 kwam te Brussel de „Société Centrale des Instituteurs” tot

stand, die voor onderwijzers uit het gehele land in september 1841 in de hoofdstad een congres organiseerde. Een revolutionaire onderneming was dat niet, maar de naar voren gebrachte thema's beperkten zich niet tot interne onderwijsaangelegenheden van pedagogische aard; men stelde b.v. ook de wetgeving op het lager onderwijs aan de orde. Dat was voor de regering voldoende om haar goedkeuring te weigeren, want onderwijzers dienden zich niet in te laten met politiek²⁴⁷. Het hoeft geen nader betoog dat de onderwijzersgezelschappen vóór 1830 geheel door de overheid werden gecontroleerd. Na de revolutie is dat, ondanks de veranderde omstandigheden, ook grotendeels het geval geweest. De verenigingen zelf zochten toen de bescherming van geestelijke of burgerlijke autoriteiten en ontvingen werkingskredieten van de provincie, daarna ook van de Staat, die aldus een „droit de regard" verkregen. Opstandigheid prediken tegen de bedroevende sociale omstandigheden, was de onderwijzers nooit als een taak voorgehouden, wel integendeel! Wat in die richting kon gaan, werd ook niet geduld²⁴⁸. De persoonlijke levensvoorwaarden van de meesters waren doorgaans ver van schitterend, maar ze moesten die met lijdzaamheid dragen, mede gelet op de betekenis van hun taak, terwijl ze hun leerlingen zelf onderdanigheid hadden in te prenten²⁴⁹.

Al kan men het uit de bronnen niet rechtstreeks afleiden, toch moeten de onderwijzersgezelschappen ook buiten het pedagogische terrein betekenis hebben gehad, met name voor het ontstaan van zelfbewustzijn en solidariteitsgevoel. Dat is in België, zoals in Nederland, een langzaam proces geweest. Aan gering zelfbewustzijn was het toe te schrijven dat de leerkrachten in Nederland lange tijd niet hebben geprotesteerd tegen het feit dat de regering de inspectie aan predikanten, gepensioneerde officieren en andere niet-onderwijzers bleef toevertrouwen. Dank zij de onderwijzersgezelschappen is het zelfvertrouwen daar nochtans gegroeid, en daarmee ook het verlangen „om uit te komen onder de voorgedij van predikant en schooltoezicht" ²⁵⁰. Uiteraard onderstelt zelfbewustzijn dat de leerkrachten in se waarde hadden. In België is de situatie in dat opzicht lange tijd slechter gebleven dan in Nederland. Men is hier pas na 1815 begonnen de achterstand op te halen, maar de revolutie heeft, door de absolute vrijheid in te voeren, een aanzienlijke kwaliteitsvermindering tot gevolg gehad. Aan de andere kant lag België in politiek en economisch opzicht op Nederland voor. Het blijft een te onderzoeken punt, of dat, vroeger dan in het Noorden, mede tot beweging in het onderwijzersmilieu heeft geleid. De onderwijzersgezelschappen hebben er zich na 1830, op het pedagogische vlak, op toege-

legd niet te laten verloren gaan wat tevoren was opgebouwd. De conferenties zouden, onder leiding van de inspectie, geheel in het teken staan van de belangen van onderwijs en opvoeding. Ze hebben echter de groei van een „corps” in de hand gewerkt, door het solidariteitsgevoel aan te kweken²⁵¹. Van de gezelschappen kan men, in een vroeger stadium, hetzelfde aannemen. Die groepsgeest kon de toewijding vergroten wat de opdrachten in de school betreft. Hij kon zich evenzeer in andere opzichten laten gelden.

* Gebruikte afkortingen:

ARAH: Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.

Com-Gen OKW: Commissariaat-generaal van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

OKW: Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

Pa: Provinciaal Archief.

PO: Ministerie van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën.

RA: Rijksarchief.

SA: Stadsarchief.

¹ Wat de Zuidelijke Nederlanden betreft beschikt men over één verouderde monografie: E. POFFÉ, *De gilde der Antwerpsche schoolmeesters van bij haar ontstaan tot aan hare afschaffing*, Antwerpen 1895. Gegevens betreffende Ieper biedt H. COLPAERT, *Korte geschiedenis van het lager onderwijs in Yper*, Ieper 1901. Betreffende Brugge vindt men heel wat in: A. C. DE SCHREVEL, *Statuts de la gilde des libraires, imprimeurs, maîtres et maîtresses d'école, à Bruges. 19 Janvier 1612*, in: *Annales de la Soc. d'Emulation*, dl. 52, 1902, p. 135-302; C. VAN DEN HAUTE, *Documents inédits concernant les libraires et maîtres d'école de Bruges*, *ibid.*, dl. 59, 1909, p. 18-40; A. SCHOUTEET, *Inventaris van het archief van het voormalig gild van de Librariërs en van de vereniging van schoolmeesters te Brugge*, *ibid.*, dl. 100, 1963, p. 228-269.

² Cfr. K. FISCHER, *Geschichte des deutschen Volksschullehrerstandes*, dl. II, Hannover 1892, p. 33-38.

³ Zie b.v. G. THIELE, *Die Organisation des Volksschul- und Seminarwesens in Preussen 1809-1819*, Leipzig 1912, p. 26.

⁴ Dat wordt nog als courante gang van zaken voorgesteld in: J. F. WILBERG, *Der Schulmeister Lebrecht, wie er über sein Amt dachte und darin wirkte. Eine Schrift für Lehrer und Schulfreunde*, Elberfeld 1820, p. 9-13.

⁵ H. HEPPE, *Geschichte des deutschen Volksschulwesens*, dl. I, Gotha 1858, p. 277.

⁶ Cfr. M. DE VROEDE, *Duitse seminaries en Nederlandse kweekscholen, eind 18de - begin 19de eeuw*, in: *Paedagogische Studiën*, 46ste jg., 1969.

⁷ *Gewichtig voorstel aan de onderwijzers der jeugd, vooral in de kleine steden en ten platten lande*, in: *Bijdragen*, 1800, 2de stuk, p. 97-102.

⁸ Cfr. *ibid.*, 4de stuk, p. 114-117.

⁹ Berichten daarover vindt men in de volgende afleveringen van de *Bijdragen*.

¹⁰ Inzake de schoolwetten, cfr. C. HENTZEN, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. Dl. I. De vestiging van het staatsmonopolie 1795-1813*, 's-Hertogenbosch 1920.

- ¹¹ P. K. GOERLITZ, *Geschiedkundig overzicht van het lager onderwijs in Nederland*, Leiden 1849, p. 132-133.
- ¹² ARAH, Com-Gen OKW, 2676 (map Onderwijzersgezelschappen).
- ¹³ 1773-1826, predikant te Warns en sedert 1809 te IJsbrechtum; secretaris van de Commissie van Onderwijs in Friesland, auteur van o.m. onderwijskundige geschriften.
- ¹⁴ 1784-1851, fysicus, inspecteur van de Keizerlijke Universiteit, sedert 1814 hoogleraar te Groningen.
- ¹⁵ L. W. DE BREE, *Het platteland leert lezen en schrijven*, Amsterdam z.j., p. 107.
- ¹⁶ Rapport van de Commissie van Onderwijs in Amstelland, voorjaar 1808, in: *Bijdragen*, 1808, 8ste stuk, p. 7.
- ¹⁷ *Redevoering, gedaan bij de opening der vergadering van afgevaardigden uit de onderwijzersgezelschappen in het III. schooldistrict in Friesland, gehouden den 2 Juny 1814*, in: *Bijdragen*, 1814, p. 202-203.
- ¹⁸ In 1816 reeds 101 gezelschappen met 1180 leden; in 1817: 127, met 1484 leden; in 1818: 153, met 1761 leden; in 1819: 162; in 1820: 175; in 1821: 85, met 2051 leden: ministerieel rapport d.d. 20.2.1819, in ARAH, PO, 2722 (20.2.1819); ministeriële resolutie d.d. 15.5.1819, *ibid.*, 2727 (15.5.1819); *idem* d.d. 12.4.1820, *ibid.*, 2743 (12.4.1820); rapport van Van den Ende, 1.2.1822: *ibid.*, 2778 (8.2.1822).
- ¹⁹ 1768-1846, verbonden aan het Agentschap van Nationale Opvoeding 1800, in diverse functies met de leiding van het lager onderwijs belast, hoofdinspecteur van het middelbaar en lager onderwijs 1817-1833.
- ²⁰ Ministeriële resolutie, 12.4.1820: ARAH, PO, 2743 (12.4.1820).
- ²¹ Een eerste som van f 900 in 1815, 2.000 in 1816, 3.500 in 1817, 1818 en 1819, 4.500 in 1820 en 1821, 4.800 in 1822 en 1823, 5.000 in 1824, 5.600 in 1825, 6.000 in 1826, 6.200 in 1827, 6.500 in 1828, 7.000 in 1829, 7500 in 1830.
- ²² Van 1824 af administrateur D. J. van Ewyck.
- ²³ In het Zuiden aanvankelijk via leden van de Tijdelijke Jury's voor Middelbaar en Lager Onderwijs.
- ²⁴ Rapport van Van den Ende, 11.6.1830, en resolutie van Van Ewyck, 17.6.1830: ARAH, OWK, 2207/18, F, 17.6.1830.
- ²⁵ Cfr. S. TAGAGE, *Schets van het lager onderwijs in Maastricht*, in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, dl. 98-99, 1962-1963, p. 249-250.
- ²⁶ Cfr. *ibid.*, p. 249, 251 en 258.
- ²⁷ Cfr. Sassen aan Repelaer van Driel, 1.7.1817, en resolutie van Repelaer, 17.12.1817: ARAH, Com-Gen OKW, 2676.
- ²⁸ Ministeriële resolutie, 15.5.1819: ARAH, PO, 2727 (15.5.1819).
- ²⁹ Cfr. E. M. NUYENS, *Het lager onderwijs te Hamont in de Hollandse tijd*, in: *Album Dr. M. Bussels*, Hasselt 1967, p. 429-438.
- ³⁰ In 1817 werd de zorg voor het lager onderwijs in de Zuidelijke Provinciën opgedragen aan Tijdelijke Jury's voor het Middelbaar en Lager Onderwijs. Tussen 1821 en 1824 werden die in de respectieve provinciën door Commissies van Onderwijs vervangen.
- ³¹ Cfr. de uitvoerige briefwisseling tussen Evers en de Jury, in: RA Maastricht, Jury, I-III, en Correspondentie Schmalhausen.
- ³² 94 in 1818, 92 in 1819, 94 in 1821, 118 in 1822: ministeriële resolutie, 12.4.1820, en verslag van Van den Ende, 28.5.1822, in: ARAH, PO, 2743 (12.4.1820) en 2785 (30.5.1822).
- ³³ Cfr. de rapporten van inspecteur Van de Schoor, 13.7.1822, 12.10.1822, 12.7.1823, 13.103 en 12.10.1824: RA Maastricht, Commissie, V-VII.

- ³⁴ Het telde ca. 20 leden in 1822: rapporten van Van den Ende, 28.5.1822, in: ARAH, PO, 2785 (30.5.1822).
- ³⁵ Cfr. *Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding*, 1823, p. 236-243.
- ³⁶ Cfr. reglement en rapport van inspecteur Schmalhausen, 11.10.1824: RA Maastricht, correspondentie Schmalhausen.
- ³⁷ Hechtel 1804 - Peer 1885, kwekeling te Lier 1822-1823, volgde zijn vader op als hoofd van de kostschool te Hechtel, werd na 1840 ontvanger van de belastingen.
- ³⁸ Cfr. M. DE VROEDE, *De Lierse rijkskweekschool 150 jaar*, in: *Spiegel Historiae*, 3de jg., 1968, p. 40-45.
- ³⁹ Cfr. M. DE VROEDE, *Willem Juliaan Avontroodt (1778-1864) organist en flamingant*, in: *'t Land van Ryen*, 11de jg., 1961, p. 145-167.
- ⁴⁰ Cfr. M. DE VROEDE, *Bernard Schreuder, eerste directeur van de rijkskweekschool te Lier (1817-1830)*, in: *'t Land van Ryen*, 17de jg., 1967, p. 23-32.
- ⁴¹ Avontroodt aan de Jury, 2.12.1818: SA Lier, correspondentie Avontroodt (minute); id. aan Van den Ende, 17.12.1818: *ibid.*, Bestuur, 1820, School-Kommissie; id. aan de gouverneur, 27.9.1821: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 267.
- ⁴² ARAH, PO, 2727 (15.5.1819) en 2743 (22.4.1820).
- ⁴³ *Ibid.*, en 2788 (4.8.1822).
- ⁴⁴ Cfr. H. VAN TICHELEN, *Vóór honderd jaar. Uit en om de geschiedenis van het eerste gemeente-onderwijs te Antwerpen*, Antwerpen 1934, p. 77-104.
- ⁴⁵ Het genootschap organiseerde lezingen en toneelvoorstellingen, publiceerde van 1815 tot 1822 een *Antwerpschen Almanach van Nut en Vermaak*, met o.m. bijdragen van J. F. Willems, en gaf ook schoolboekjes uit.
- ⁴⁶ Zijn toetreding zou tot gevolg hebben gehad „dat men zich bij dit genootschap met de belangen van het onderwijs en ook met de beoefening der moedertaal meer en meer doelmatig, dan dusverre, bezig houdt”: rapport van Van den Ende, 20.1.1819, in: ARAH, PO, 2727 (14.5.1819).
- ⁴⁷ Cfr. het genootschap aan Falck, 8.3.1819: *ibid.*, 2728 (1.6.1819). Betreffende die eerste gemeentelijke school, cfr. H. VAN DAELE, *150 Jaar stedelijk onderwijs te Antwerpen, 1819-1969*, Antwerpen 1969, p. 37-42.
- ⁴⁸ Cfr. ARAH, PO, 2746 (23.6.1820) en 2747 (3.7.1820).
- ⁴⁹ Cfr. VAN TICHELEN, *op. cit.*, p. 105-107; *Nederlandsche Bydraegen*, 1827, p. 18; de Jury aan Falck, 17.6.1820, in: ARAH, PO, 2748 (11.7.1820).
- ⁵⁰ Meer dan 80 aan het eind van 1820: het bestuur aan Falck, 9.12.1820, in: ARAH, PO, 2768 (30.7.1821).
- ⁵¹ Ministeriële resolutie, 30.7.1821: *ibid.*
- ⁵² Rapport van Van den Ende, in: ARAH, OKW, 1906, F, 9.12.1825.
- ⁵³ Van Trier de Tiège, in de Franse tijd inspecteur van de Academie te Brussel, sedert 1817 lid en secretaris van de Jury, daarna van de Commissie van Onderwijs in de provincie Antwerpen, lid van de Gedeputeerde Staten.
- ⁵⁴ Vrederegichten Brecht en Zandhoven.
- ⁵⁵ Rapport en ministeriële resolutie d.d. 10.10.1822, in: ARAH, PO, 2792 (10.10.1822).
- ⁵⁶ Mechelen en vrederegerecht Puurs.
- ⁵⁷ Geboren te Amsterdam in 1781, onderwijzer te Helmond, sedert 1821 te Mechelen, in oktober 1830 gevlucht.
- ⁵⁸ Cfr. *Nieuwe Bijdragen*, 1822, p. 526-527.
- ⁵⁹ Turnhout en vrederegerecht Herentals.
- ⁶⁰ Vrederegichten Mol, Arendonk en Westerlo.
- ⁶¹ Cfr. *Nieuwe Bijdragen*, 1823, p. 1113-1130; rapporten van Avontroodt, 27.9.1821 en 15.7.1823, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 267 en 268.

- ⁶² Vrederegerecht Ekeren.
- ⁶³ Ex-inspecteur Spruyt aan de provinciegouverneur, 13.6.1832, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 267.
- ⁶⁴ Rapport van de Commissie van Onderwijs, 17.6.1828: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 265.
- ⁶⁵ Antwerpen en vrederegerecht Kontich.
- ⁶⁶ Cfr. verslag van De Buck, 27.8.1824, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 265; *Nieuwe Bijdragen*, 1824, p. 1007-1008; 1825, p. 629-635.
- ⁶⁷ Was ondermeester en onderwijzer geweest in Texel en Putte. Had te Haarlem verbleven. Werd in 1820 hoofdonderwijzer van de eerste stedelijke armenschool te Brussel. Was samen met J. Pietersz de belangrijkste figuur in het lagere-schoolwezen aldaar.
- ⁶⁸ Ging 1818-1819 bij Sluys in de leer, reorganiseerde daarop zijn school tot een modellschool, trad op als leraar van collega's en aspiranten.
- ⁶⁹ *Nieuwe Bijdragen*, 1819, p. 402; ARAH, PO, 2806 (16.6.1823).
- ⁷⁰ In 1821: 151, in 1822: 10, in 1823: 24: ARAH, PO, 2785 (30.5.1822) en 2806 (16.6.1823).
- ⁷¹ Cfr. *Nieuwe Bijdragen*, 1824, p. 997-998.
- ⁷² Geboren te Zeeland (N.-Br.) 1795, ondermeester aldaar, kwekeling te Lier 1819, ondermeester in de armenschool te Brussel 1820, onderwijzer te Malderen 1823, in de tweede armenschool te Brussel 1826, te Sint-Gillis 1831 en in de gevangenis te Gent 1833.
- ⁷³ Cfr. *Nieuwe Bijdragen*, 1824, p. 998-999; rapport van inspecteur Lauwers, 31.8.1824, in: ARAH, OKW, 1918, F. 2.10.1824.
- ⁷⁴ Amsterdam 1801 - Brussel 1861; kwekeling in een stedelijke armenschool te Amsterdam, te Lier 1819-1820; ondermeester te Sittard 1820, te Brussel 1923; hoofdonderwijzer van de tweede armenschool aldaar 1826, ontslagen na de revolutie; bleef in de hoofdstad gevestigd; na 1839 opnieuw in het gemeentelijk onderwijs, hoofdonderwijzer.
- ⁷⁵ Rapport van Van den Ende over 1819, in: ARAH, PO, 2744 (8.5.1820).
- ⁷⁶ *Bibliothèque des Instituteurs*, 1820, p. 125-129.
- ⁷⁷ Volgens het rapport van Van den Ende over 1820, in: ARAH, PO, 2766 (28.6.1821).
- ⁷⁸ Blijkens rapport van de Jury en ministeriële resolutie d.d. 27.7.1822: ARAH, PO, 2788 (27.7.1822).
- ⁷⁹ Rapport van Van den Ende, 14.6.1823: *ibid.*, 2806 (16.6.1823).
- ⁸⁰ Rapport van dezelfde over 1823: *ibid.*, 2819 (24.11.1823).
- ⁸¹ Bergen 1794 - Habay-la-Vicille 1866. Leraar aan het college te Bergen sedert 1812; organisator van normaalcursussen voor onderwijzers 1819-1830, adjunct-secretaris van de Commissie van Onderwijs, schoolinspecteur; directeur van het college te Bergen sedert 1831, leraar aan de Ecole des Mines 1836-1850, daarna directeur van een landbouwschool te Attent en te Habay-la-Vicille. Publiceerde zeer talrijke leerboeken, was sedert 1819 redacteur van de *Bibliothèque des Instituteurs*. Een van de vurigste verdedigers van de schoolpolitiek van de Nederlandse regering.
- ⁸² Cfr. *Bibliothèque des Instituteurs*, 1820, p. 130-134; 1821, p. 91, 217-219, 272; Lecocq aan Falck, 24.10.1820, in: ARAH, PO, 2753 (7.11.1820); rapport van Van den Ende over 1820: *ibid.*, 2766 (28.6.1821).
- ⁸³ Rapport van Van den Ende, 23.1.1822, in: ARAH, PO, 2788 (4.8.1822); ministeriële resolutie d.d. 30.7.1821: *ibid.*, 2768 (30.7.1821).
- ⁸⁴ Sedert 1819 onder redactie van Raingo uitgegeven als tegenhanger van de *Nieuwe Bijdragen*.
- ⁸⁵ Cfr. jg. 1821, p. 229 en 272.

- ⁸⁶ Cfr. *Bibliothèque des Instituteurs*, 1821, p. 229, 276-277; 1822, p. 94.
- ⁸⁷ Rapporten van Van den Ende, 28.5.1822 en 18.1.1823, in: ARAH, PO, 2785 (30.5.1822) en 2799 (12.1.1823).
- ⁸⁸ Tabellarisch overzicht in ARAH, OKW, 1909, F. 19.5.1824.
- ⁸⁹ Cfr. *Bibliothèque des Instituteurs*, 1822, p. 192; 1824, p. 47.
- ⁹⁰ Cfr. *ibid.*, 1823, p. 10-13; 1824, p. 81-85 en 208-212; 1825, p. 35-39, 117-118 en 125-133.
- ⁹¹ Cfr. *ibid.*, 1825, p. 183 en 185.
- ⁹² Geboren in 1763, fungeerde te Boekhoute van ca. 1792 tot na 1841.
- ⁹³ „On voit que l'intention des auteurs est de former un corps qui voudrait par la suite se soustraire à l'autorité auquel (sic) appartient la surveillance de l'instruction primaire”: de gouverneur aan de arrondissementscommissaris te Eeklo, 24.2.1821, in: RA Gent, Hollandse tijd, A 195. Aldaar ook de aanvraag, en het advies van de Jury d.d. 12.1.1821.
- ⁹⁴ Rapport van Van den Ende, 23.1.1822, in: ARAH, PO, 2788 (4.8.1822).
- ⁹⁵ In 1820 waren ze met zes, uit Boekhoute, Lembeke, Zelzate, Assenede en Watervliet; in 1822 met tien: rapport van Van de Ende, 28.5.1822, in: ARAH, PO 2785 (30.5.1822).
- ⁹⁶ Geboren te Tielt 1793, onderwijzer te Maldegem sedert 1816.
- ⁹⁷ Van Biesbrouck aan de gouverneur, 16.3.1822, in: RA Gent, Hollandse tijd, A 209.
- ⁹⁸ Ursel 1711 - Eeklo 1836; onderwijzer te Ursel en van 1803 tot 1835 te Eeklo; tevens winkelier en herbergier.
- ⁹⁹ 1789-1872, bankier te Gent 1809-1814, ontvanger te Eeklo tot 1833, lid van de Provinciale Staten, filantroop, dichter, publicist, vriend van J. F. Willems, taalminnaar.
- ¹⁰⁰ Cfr. *Publieke vergadering van het Schoolonderwijzersgezelschap van Eeklo*, zitting houdende te Maldegem, den 15 april 1822, Eeklo, z.j.; *Nieuwe Bijdragen*, 1822, p. 701-707, 896-898.
- ¹⁰¹ Geboren te Amsterdam 1788, opgeleid in een van de armenscholen aldaar; militaire dienst 1811-1813, huisleraar te Amsterdam 1813-1820, hoofdonderwijzer van de rijkslagere school te Gent 1820-1830, leidde aldaar de normaalcur-sussen 1825-1830; particulier onderwijzer te Gent 1831-1840, hoofdonderwijzer van een gemeentelijke meisjesschool 1840-1843, adjunct-hoofdonderwijzer van een gemeentelijke jongensschool 1843-1853, hoofdonderwijzer 1853-1864; ook belast met normaallessen; auteur van diverse leerboekjes.
- ¹⁰² Rapport van Van den Ende, 23.1.1822, in: ARAH, PO, 2788 (4.8.1822).
- ¹⁰³ Betreffende de activiteiten van Schrant te Gent, cfr. L. J. ROGIER, *Beschouwing en Onderzoek*, Utrecht 1954, p. 216-255; G. GORRIS en L. J. ROGIER, *Johannes Matthias Schrant*, Tilburg 1932.
- ¹⁰⁴ *Nieuwe Bijdragen*, 1822, p. 44 en 329.
- ¹⁰⁵ NL. uit Mariakerke, Wetteren, Lokeren, Zele, Dendermonde, Deinze, Lochristi, Kruishoutem, Ronse, Huise, Oudenaarde, Sint-Lievens-Houtem, Nevele, Drongen, Oostakker, Moerbeke, Zomergem, Belsele, Baasrode en Petegem.
- ¹⁰⁶ Cfr. Jonglas aan de gouverneur, 15.2.1822, in: RA Gent, Hollandse tijd, A 209; *Nieuwe Bijdragen*, 1822, p. 321-329.
- ¹⁰⁷ Ministeriële resolutie, 10.11.1822, in: ARAH, PO, 2794 (10.11.1822).
- ¹⁰⁸ Betreffende de algemene vergaderingen van 10.8.1823 en 5.12.1824, cfr. *Nieuwe Bijdragen*, 1823, p. 822; 1824, p. 1127-1130.
- ¹⁰⁹ Betreffende hun werking en de algemene vergaderingen van 30.6.1823 en 29.6.1824, cfr. *Nieuwe Bijdragen*, 1823, p. 422-423, 818-821, 965-984; J. B. van Peene aan Falck, 12.11.1823, in: ARAH, PO, 2818 (9.12.1823); verslag in OKW,

1925, F, 8.12.1824, en RA Gent, Hollandse tijd, A 222 (map Eeklo).

¹¹⁰ A. R. Falck, 1777-1843, secretaris van Staat 1814-1818, minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën 1818-1824.

¹¹¹ Ministeriële resolutie, 9.12.1823, in: ARAH, PO, 2818 (9.12.1823).

¹¹² Geboren te Oirschot 1770, onderwijzer te Zele sedert 1801.

¹¹³ Tabellarisch overzicht, in: ARAH, PO, 2806 (16.6.1823); OKW, 1909, F, 19.5.1824.

¹¹⁴ Rapport van Van den Ende over 1823, in: ARAH, PO, 2819 (24.12.1823); rekest van de onderwijzers Wandels en Van Peteghem, 29.4.1823, in: ARAH, OKW, 1908, A, 8.5.1824.

¹¹⁵ ARAH, PO, 2820 (8.1.1824).

¹¹⁶ Cfr. *Nieuwe Bijdragen*, 1824, p. 703-704.

¹¹⁷ Ninove 1782-1858; oefende diverse beroepen uit, hield school sedert ca. 1820; zijn zoon Frederik was kwekeling te Lier 1827-1830.

¹¹⁸ Cfr. *Nieuwe Bijdragen*, 1825, p. 622-626; 1827, p. 419; RA Gent, Hollandse tijd, A 227; inspecteur De Burbure aan de gouverneur, 2.12.1824: *ibid.*, A 209.

¹¹⁹ Vijfde district: Baaigem, Balegem, Beerlegem, Bottelare, Dikkele, Dikkelvenne, Gavere, Gontrode, Gijzenzele, Landskouer, Lemberge, Meilegem, Melle, Melsen, Merelbeke, Moortsele, Munte, Oosterzele, Paulatem, Schelderode, Scheldewindeke, Semmerzake, Vurste; 12de district, 1ste afdeling: Appels, Baasrode, Buggenhout, Denderbelle, Dendermonde, Grembergen, Hamme, Lebbeke, Mespelare, Moerzeke, Opdorp, Oudegem, Sint-Gillis, Waasmunster, Wieze; 9de district, 1ste afdeling: Elene, Erwetegem, Godverdegem, Grotenberge, Heldergergem, Herzele, Hillegem, Hundelgem, Leeuwergem, Oombergen, Sint-Goriks-Oudenhove, Sint-Lievens-Esse, Sint-Maria-Latem, Sint-Maria-Oudenhove, Velzeke-Ruddershove, Woubrechtgem en Zottegem.

¹²⁰ Een der eersten die een rijkswedde ontving, haalde een 2de rang, werd 1826 onderwijzer te Aarsele, waar hij 1828 overleed.

¹²¹ Voorstel van Van den Ende tot een ministeriële resolutie van 9.12.1823, in: ARAH, PO, 2818 (9.12.1823); *Nieuwe Bijdragen*, 1824, p. 42.

¹²² In 1824 vroeg de Luxemburgse Commissie van Onderwijs subsidies en instructies aan, zodat men de start voor het jaar nadien kon verwachten.

¹²³ Aantal gezelschappen dat daarin deelde:

Antwerpen	:	—	2	4	2	—	—	—	—	—
			1824		1825		1826		1827	1830
Antwerpen	:		9		7		10		10	16
Brabant	:		4		14		20		18	26
Henegouwen	:		24		26		24		23	29
Limburg	:		9		9		10		7	12
Luik	:		7		9		9		17	19
Luxemburg	:		0		14		15		22	23
Namen	:		0		0		14		12	15
Oost-Vlaanderen	:		12		12		14		16	19
West-Vlaanderen	:		1		2		3		3	4
Totaal	:		66		93		119		128	163

¹²⁴ Om twee redenen: sommige gezelschappen kregen geen subsidie toegewezen wanneer de schoolinspecteur van het district naliet verslag uit te brengen over hun activiteit; in de loop van ieder jaar werden anderdeels gezelschappen opgericht nadat de kredieten waren verdeeld.

¹²⁵ B. v. Zomergem, in 1825 ontbonden en vervangen door Oostwinkel en

Sleidinge: RA Gent, Hollandse tijd, A 209; Theux, opgericht in 1825, gesplitst in Theux en Beaufays in 1826: *Bibliothèque des Instituteurs*, 1826, p. 194; het gezelschap in het tweede schooldistrict van Namen, in 1827 gesplitst in Flawinne en Lesve: *ibid.*, 1827, p. 165-166; Wakken, in 1826 gesplitst in Wakken en Aarsele: rapport van de schoolinspecteur, 3.10.1826, in: ARAH, OKW, 2063, F. 16.10.1827.

¹²⁶ De 209 gezelschappen die deelden in het krediet voor 1830, waren als volgt verdeeld: Friesland 35, Zuid-Holland 27, Groningen 27, Noord-Brabant 26, Noord-Holland 23, Gelderland 22, Overijssel 20, Zeeland 16, Utrecht 7, Drenthe 6: resolutie van Van Ewyck, 17.6.1830, in: ARAH, OKW, 2207/8, F. 17.6.1830.

¹²⁷ Schooldistricten met	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	gezelschappen
Brabant	:	—	2	2	4	2	—	—	—	—	—
Hengouwen	:	1	—	—	4	1	1	—	—	1	—
Limburg	:	3	1	2	1	1	—	—	—	—	—
Luik	:	—	3	5	2	—	—	—	—	—	—
Luxemburg	:	—	3	3	—	—	1	—	—	—	1
Namen	:	1	2	3	1	1	—	—	—	—	—
Oost-Vlaanderen	:	3	5	5	—	1	—	—	—	—	—
West-Vlaanderen	:	5	4	—	—	—	—	—	—	—	—

¹²⁸ De schooldistricten die tot het latere Belgisch-Luxemburg behoorden, vormden in 1830 samen negen afdelingen; in vier daarvan bestond geen gezelschap, al riepen de schoolinspecteurs in een paar daarvan de onderwijzers wel eens bijeen.

¹²⁹ Met name: 1° het onderwijzeressengezelschap te Brussel: cfr. *Nieuwe Bijdragen*, 1827, p. 411-415; 1828, p. 1092-1096; 1830, p. 677-682; 2° het onderwijzeressengezelschap te Luik: cfr. *ibid.*, 1828, p. 1099; *Bibliothèque des Instituteurs*, 1828, p. 247; 3° het gezelschap te Antwerpen; 4° het gezelschap dat te Brussel in 1828 werd opgericht, uitsluitend voor onderwijzers met een akte van 3de rang: *Nieuwe Bijdragen*, 1830, p. 683-694; 5° waarschijnlijk het oudere Brusselse genootschap per 1825; 6° het eerste te Leuven, opgericht in 1825: *Nieuwe Bijdragen*, 1826, p. 242-244; 7° dat te Doornik: *Bibliothèque des Instituteurs*, 1826, p. 147.

¹³⁰ Zo vergaderde het gezelschap te Lier ook te Putte, Schriek en Beerzel, dat te Willebroek ook te Tisselt en Puurs, dat te Kontich ook te Aartselaar.

¹³¹ Op 39 in dat opzicht gecontroleerde gezelschappen waren er 15 die ook aspiranten onder hun leden telden.

¹³² B.v. 5 aspiranten op 11 leden te Maldegem in 1822, 6 op 13 te Bottelare in 1824, 3 op 10 te Hamme in 1824, 4 op 12 te Hamont in 1819, 6 op 21 te Court-Saint-Etienne in 1829, 11 op 30 te Malderen in 1824, 2 op meer dan 20 te Kontich.

¹³³ Te Tessenderlo, in 1826: 14 kwekelingen tegenover 7 onderwijzers.

¹³⁴ Ministeriële resolutie, 12.4.1820, in: ARAH, PO, 2743 (12.4.1820).

¹³⁵ Cfr. „Sur les réunions d'Instituteurs”, in: *Bibliothèque des Instituteurs*, 1826, p. 77-86.

¹³⁶ Voor wat volgt werd van die reglementen veel gebruik gemaakt. Ik laat ze hier volgen met de bronvermelding. Aalst (1826): RA Gent, Hollandse tijd, A 209; Antwerpen (1821): *Naedere herziening en verdere uytbreiding der reeds, op 22 Augusty 1820, ontworpen en vastgestelde wetten...*, Antwerpen z.j.; Bottelare (1824): RA Gent, A 227; Bree (1822): RA Maastricht, Commissie, V; Brugge (1826): *Nieuwe Bijdragen*, 1828, p. 67-75; Brussel 1825): *ibid.*, 1825, p. 520-525; Deinze (1825): RA Gent, A 209; Drongen (1827): *ibid.*, A 194;

Eeklo (1821): *ibid.*, A 209; Engelsman hoven (1823): *Nieuwe Bijdragen*, 1823, p. 236-243; Gent (1821): *ibid.*, 1822, p. 321-329; Gent (1827): *ibid.*, 1828, p. 75-78) Hamont (1818: Maastricht, Jury, II; Hechtel (184): *ibid.*, correspondentie Schmalhausen; Henegouwen, 7de district (1823): *Bibliothèque des Instituteurs*, 1826, p. 147-152; Herentals (1821): *Nieuwe Bijdragen*, 1823, p. 1123-1130; Kontich (1824): *ibid.*, 1825, p. 629-635; Leuven (1825): *ibid.*, 1826, p. 244-250; Luik, 9de district (1829): *Bibliothèque des Instituteurs*, 1830, p. 311-312; Namen, 1ste district (1830): *ibid.*, p. 194-201; Namen, 8ste district (1827): RA Namen, PA 1814-1830, 18; Nijvel en Tubize (z.d.): *Bibliothèque des Instituteurs*, 1830, p. 232-237.

¹³⁷ De leden van het gezelschap te Bassevelde wilden zich, luidens hun schrijven aan de gouverneur uit 1820, vooral toeleggen op „de oefeningen hunner ryke en vloeyende moedertaal; en de daerstelling van eenen gelykmaetigen schoólfregel zoo van spel als waere taelgronden, gestaefd volgens de beste nederduydsche taelbouwers”: RA Gent, Holl. tijd, A 195. Het hoofddoel van het eerste gezelschap te Gent bestond er o.m. in, „nuttige boekjes, die hier nog ontbreken, naar de behoefte dezer afdeling onzes Rijks ingerigt, zamen te stellen en in te voeren”: reglement Gent (1821).

¹³⁸ Van Ewyck aan twee Henegouwse inspecteurs, 22.5.1826, in: ARAH, OKW, e1989, F, 22.5.1826.

¹³⁹ Zo hadden b.v. in de tweede afdeling van het 4de schooldistrict in 1829 slechts drie vergaderingen plaats, te Bastogne, op 26 febr., 7 maart en 31 dec. 1829: verslagen in RA Aarlen, G II, 67 (1421 en 1419). In een afdeling van het 6de district werd vooreerst slechts één bijeenkomst per jaar belegd, te Neufchâteau; het gezelschap werd later in drie afdelingen gesplitst, maar die hielden geen geregelde vergaderingen: verslagen in RA Aarlen, G II, 67 (1422). Te Virton (2de afdeling van het 7de district) kwam men slechts eenmaal per jaar bijeen: verslagen *ibid.*, 67 (1425).

¹⁴⁰ B.v. de reglementen voor Hamont, Bree en Engelsmanshoven.

¹⁴¹ B.v. de reglementen voor Eeklo, Namen (1ste en 8ste district), Brugge, e.a.

¹⁴² Rapport van inspecteur Avontroodt, 15.7.1823, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 268.

¹⁴³ Reglement Hamont.

¹⁴⁴ Verslag van secretaris V. Falisse, 1.2.1828, in: ARAH, OKW, 2084, F, 8.2.1828.

¹⁴⁵ Letterkast, uitgevonden (1797) door J. Ph. Dellebarre, gebruikt voor het samenstellen van woorden.

¹⁴⁶ Besluit van inspecteur Van Peene, 26.3.1825: RA Gent, Hollandse tijd, A 209.

¹⁴⁷ Te Marche werd in 1828 slechts één onderwerp per vergadering behandeld; cfr. de verslagen in RA Aarlen, G II, 67 (1425 en 1420).

¹⁴⁸ Rapport van Van den Ende, 23.1.1822, in: ARAH, PO, 2788 (4.8.1822).

¹⁴⁹ P. J. Prinsen, 1777-1854, directeur van de rijkskweekschool te Haarlem sedert 1816, schoolinspecteur, auteur van talrijke leerboeken. Door zijn toedoen heeft de klankmethode voor het leren lezen algemeen ingang gevonden; ze werd dan ook naar hem genoemd.

¹⁵⁰ ARAH, OKW, 1997, F, 31.7.1826.

¹⁵¹ Voorbeelden daarvan vindt men in de *Nieuwe Bijdragen*, 1823, p. 965-984, 1113-1123; 1826, p. 219-230; 1827, p. 939-952; ARAH, OKW, 2000, F, 25.8.1826; *Bibliothèque des Instituteurs*, 1823, p. 10-13; 1824, p. 81-85, 208-212; 185, p. 35-39, 15-133; 1826, p. 25-27, 267-278; 1827, p. 196-205, 206-211, 225-233, 350-356, 369-381; 1830, p. 177-187, 297-299; RA Aarlen, G II, 67(1418).

¹⁵² Cfr. de kritiek in de *Bibliothèque des Instituteurs*, 1826, p. 77-86.

¹⁵³ B.v. te Marche in 1828-1829: cfr. RA Aarlen, G II, 67 (1420); te Oostwinkel en Sleidinge sedert eind 1826: cfr. RA Gent, Hollandse tijd, A 209.

¹⁵⁴ ARAH, PO, 2822 (5.2.1824).

¹⁵⁵ Inzake Maastricht, cfr. TAGAGE, op. cit., p. 250.

¹⁵⁶ *Bibliothèque des Instituteurs*, 1821, p. 276.

¹⁵⁷ Gezelschappen te Kontich en Aartselaar; rapport van inspecteur De Buck, 3.2.1826, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 268.

¹⁵⁸ Gezelschappen te Oostwinkel en Sleidinge. Op vier na, moesten hier alle onderwijzers een dag per maand in de school van een collega aanwezig zijn en daarover bij de inspecteur verslag uitbrengen. Als compensatie dienden ze de zaterdag namiddag school te houden, op welk tijdstip de vier mentors dan hun school bezochten: RA Gent, Holl. tijd, A 209; *Nieuwe Bijdragen*, 1827, p. 417-418.

¹⁵⁹ Met name door de gezelschappen te Lier, Brussel en Luik. Het eerste publiceerde in 1820 *Rekenkundige opgaven* en een *Schoolboekje van kinderlyke deugden*, waaraan Schreuder niet vreemd was. Het tweede vertaalde in het Frans een verhandeling over de getalleer van Pestalozzi en publiceerde die in 1820 onder de titel *Développement des nombres à l'usage des écoles inférieures*. Het derde bezorgde in 1827 een *Géographie du Royaume des Pays-Bas à l'usage des écoles primaires*.

¹⁶⁰ *Maendblad ter bevoordering van onderwys en opvoeding, tael en letterkund betrekelyk de schoólen in het Kingryk der Nederlanden; uytgegeéven doór het Antwerpsch Schoólonderwoyzers Gezelschap. (Ten schoólwéézens algemeyn welzyn)*, 1824-1830. Volgens Van den Ende een prulschrift. Had in elk geval niet de betekenis van de *Nieuwe Bijdragen* of de *Bibliothèque des Instituteurs*.

¹⁶¹ Toespraak van inspecteur Douglas, te Herentals, 6.12.1821: *Nieuwe Bijdragen*, 1823, p. 1113-1123.

¹⁶² *Bibliothèque des Instituteurs*, 1828, p. 247.

¹⁶³ Rapport van de Antwerpse Commissie van Onderwijs, 20.5.1825, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 256.

¹⁶⁴ De normaalcursussen ontstonden uit initiatieven van de gewestelijke onderwijsinstanties. Vóór 1825 werden er georganiseerd in Henegouwen, Namen en West-Vlaanderen. In 1825 trof de regering coördinerende maatregelen. De cursussen werden tevens tot alle provinciën uitgebreid, Antwerpen uitgezonderd. Het waren tijdelijke leergangen met een duur van enkele weken, hoofdzakelijk voor reeds fungerende onderwijzers bestemd. In Luxemburg volgde men van 1818 af een eigen patroon.

¹⁶⁵ Cfr. *Bibliothèque des Instituteurs*, 1826, p. 77-86.

¹⁶⁶ Rapport van Van den Ende, 14.5.1825, in: ARAH, OKW, 1941, A, 23.5.1825.

¹⁶⁷ Rapport van dezelfde, 1.2.1822, in: ARAH, PO, 2778 (8.2.1822).

¹⁶⁸ Cfr. o.m. de appreciaties van de Antwerpse Commissie van Onderwijs, 17.5.1824, 20.5.1825 en 17.6.1828, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 256 en 265; het rapport van de Naamse Commissie, 20.5.1827, in: *Mémorial Administratif*, 1827, p. 104; het jaarrapport van de Luikse Commissie over 1828, in: ARAH, OKW, 2206, A, 28.12.1829; een verslag van inspecteur Van Peene uit 1827, in: RA Gent, Holl. tijd, A 209.

¹⁶⁹ Het verkrijgen van onderwijsbevoegdheid hing o.m. af van het behalen van een „acte van algemeene toelating”, waartoe de kandidaten examen moesten afleggen vóór de Commissies van Onderwijs. Men telde akten van de 4de (laagste) tot de 1ste (hoogste) rang. Aan onderwijzers die reeds vóór het uitvaardigen van de onderwijsverordeningen fungeerden, kon een „bewijs van al-

gemeene toelating" worden verleend; in tegenstelling tot een akte, was dat slechts een voorlopig diploma.

¹⁷⁰ Enkele voorbeelden uit Limburg: F. Eckelmans, kwekeling, haalde een rang dank zij een gezelschap, werd onderwijzer te Hoepertingen: RA Maastricht, Commissie, VII; J. L. Hendrix, onderwijzer te Bocht, ijverig lid van het gezelschap te Bree, voerde de klankmethode in, ondanks vooroordelen van de inwoners: *ibid.*, VII en VIII; L. A. Hildebrand, meester te Rekem, onbekwaam in 1818, haalde een rang in 1824 dank zij oefening in het gezelschap te Maastricht: *ibid.*, Jury, I-IV, Commissie, VII; J. B. Larock, onderwijzer te Sint-Truiden, maakte in 1823 ongemene vorderingen dank zij het genootschap te Engelmanshoven: *ibid.*, Commissie, VI; P. Neven, onderwijzer te Wellen, verhoogde zijn rang in 1824 dank zij hetzelfde gezelschap: *ibid.*, VI en VII; A. Pirlot, te Hoepertingen, reorganiseerde zijn onderwijs dank zij hetzelfde gezelschap: *ibid.*, VI; J. F. P. Platel, onderwijzer te Hasselt, lid van hetzelfde gezelschap, schakelde over van mutueel naar klassikaal onderwijs: *ibid.*; P. J. Sak, te Achel, maakte vorderingen in 1818-'19 dank zij het gezelschap te Hamont: *ibid.*, Jury, III; P. van den Brouck, onderwijzer te Meeuwen, haalde in 1825 een akte dank zij het genootschap te Bree: *ibid.*, Commissie, VI-VIII.

¹⁷¹ B. v. Ph. Hoolans, was wel ijverig tijdens de bijeenkomsten te Brussel, maar maakte weinig vorderingen omdat hij zich thuis niet genoeg op zijn vak toelagde: ARAH, OKW, 2005, F, 29.9.1826. J. Gilliams, te Maaseik, sedert 1822 lid van het gezelschap te Thorn, ging achteruit i.p.v. vooruit, zodat zijn bewijs van toelating in 1828 werd ingetrokken: RA Maastricht, Commissie, 1828-1829. Te Oostwinkel en Sleidinge leverden de werkzaamheden in 1825-1826 bij enige leden niet het gewenste resultaat op: besluit van inspecteur Van Peene, 27.11.1826, in: RA Gent, Holl. tijd, A 209.

¹⁷² In het gezelschap te Dalhem daagden b.v. in 1823 vele leden vaak niet op: rapport van Van den Ende, in: ARAH, PO, 2806 (16.6.1823). Het genootschap te Thorn verflauwde in de winter van 1822-1823, maar herpakte zich in 1823: rapporten van de schoolinspecteur, 12.7.1823 en 13.10.1823, in: RA Maastricht, Commissie, VI. Te Neufchâteau telde men 31 aanwezigen op 9.2.1829, maar slechts 8 op 5.3.1829 en 2.4.1829: verslagen in RA Aarlen, G II, 67 (1422). In het tweede schooldistrict Namen woonden 15 tot 18 leden op 26 de bijeenkomsten geregeld bij: *Bibliothèque des Instituteurs*, 1827 p. 164.

¹⁷³ Te Marche, op 21.5.1828: inspecteur Collin aan de Commissie van Onderwijs, 11.8.1828, in: RA Aarlen, G II, 67 (1425).

¹⁷⁴ In de provincie Luik bleven er van de 13 in 1821 opgerichte gezelschappen twee jaar later slechts zes over. Dat te Mechelen is verdwenen, zoals reeds vermeld. Dat is ook gebeurd met het eerste genootschap te Gent: het ging te loor in het midden van de jaren '20 en werd, door toedoen van Schrant, aan het eind van 1827 opnieuw op de been gebracht: cfr. Schrant aan de gouverneur, 24. 10.1827, in: RA Gent, Hollandse tijd, A 209; *Nieuwe Bijdragen*, 1828, p. 389-398.

¹⁷⁵ Rapport van Van den Ende, 14.6.1823, in: ARAH, PO, 2806 (16.6.1823); inspecteur Trouet aan Van Ewyck, 15.2.1827, in: RA Aarlen, G II, 67 (1425).

¹⁷⁶ J. B. van Peene, voorzitter van de gezelschappen in het district Eeklo, aan Falck, 12.11.1822, in: ARAH, PO, 2818 (9.12.1823); circulaire van Van de Schoor, inspecteur 4de district Limburg, 24.9.1822, in: RA Maastricht, Commissie, V.

¹⁷⁷ Cfr. *Bibliothèque des Instituteurs*, 1826, p. 77-86.

¹⁷⁸ Ze gaven wel eens blijk van „trotsche en willekeurige handelwyzen, welke den warmen iver der leden verzwakte en in eene koude onverschillendheid en kwynende moedeloosheid veranderde": J. VAN OPPY, *Het nut der Schoolon-*

derwyzers Gezelschappen, in: Mengelstoffen ter bevoordering van onderwys en opvoeding, 1834, p. 104.

¹⁷⁹ B.v. het te Brussel in 1825 opgerichte gezelschap, dat de indruk van kunstmatigheid wekt: cfr. *Nieuwe Bijdragen*, 1825, p. 520-525.

¹⁸⁰ B.v. in de bijeenkomst te Bastogne op 1.4.1830, en in die te Virton op 14.2.1828; cfr. de verslagen in RA Aarlen, G II, 67 (1419 en 1425).

¹⁸¹ H. de Greeff te Vilvoorde, J. Gerrits en P. Herfkes te Brussel, J. van der Linden te Malderen, J. B. Willems te Court-Saint-Etienne, J. Mertens te Aarschot, J. Clemens te Thorn, S. van Dionant en E. Viering te Sint-Truiden, P. J. van de Loo te Hechtel, J. van Aertselaer te Hoogstraten, P. Liesenhof en J. Oosterbaan te Geel, G. Ohrig te Zoerle-Parwijs, C. Pothast te Kontich, P. Meire te Oostwinkel.

¹⁸² Ministerieel rapport aan de koning, 14.4.1829, in: ARAH, OKW, 2162, A, 14.4.1829.

¹⁸³ Schreuder te Lier en Avontroodt te Geel; Thonon te Saint-Hubert: cfr. RA Aarlen, G II, 67 (1418); Casaquy te Bastogne: cfr. *ibid.*, (1419); betreffende Rochefort, cfr. *Bibliothèque des Instituteurs*, 1830, p. 297-299.

¹⁸⁴ Adres van het gezelschap te Court-Saint-Etienne, 1.8.1829, in: ARAH, OKW, 2181, A, 10.8.1829; idem uit Bassevelde, 10.4.1830: RA Gent, Holl. tijd, A 209; idem uit Gembloers, 22.8.1829: ARAH, OKW, 2184, A, 1 29.8.1829; ook de gezelschappen te Doornik en Antoing zonden een adres, blijkens ARAH, OKW, 2207/4, A, 25 en 30.1.1830.

¹⁸⁵ Ministerieel rapport aan de koning, 19.3.1830, in: ARAH, OKW, 2207/9, A, 19.3.1830; voorstel van Van den Ende, 23.2.1830: *ibid.*

¹⁸⁶ NOTHOMB, *Etat de l'instruction primaire en Belgique. Rapport decenal présenté aux Chambres législatives le 28 mai 1842*, Brussel 1842, p. 22.

¹⁸⁷ Cfr. *Mengelstoffen*, 8ste jg., 1832, p. 4-6.

¹⁸⁸ Cfr. F. LOGTENBURG, *Onderwijzers Gezelschappen*, in: *Mengelstoffen*, 1832, p. 107-111; J. VAN OPPY, 'Het nut der Schoolonderwijzers Gezelschappen', *ibid.*, 1834, p. 103-111.

¹⁸⁹ Die buitenleden zouden per jaar ten minste één vergadering van de twaalf moeten bijwonen: *Mengelstoffen*, 1832, p. 51.

¹⁹⁰ Ze verzaakten eveneens het in 1833 opgevatte plan, aan de auteurs van de beste twee leerboeken jaarlijks een medaille uit te reiken, plan waartoe ze nochtans een regeringssubsidie toegewezen kregen; cfr. PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 267.

¹⁹¹ VAN TICHELEN, op. cit., p. 144.

¹⁹² Geboren te Antwerpen, 24.2.1801, particulier onderwijzer aldaar, hoofd-onderwijzer van de rijkslagere school van 1835 tot 1847, daarna te Leuven; reeds vóór 1830 actief lid van het genootschap.

¹⁹³ Verslag van het bestuur aan de burgemeester, 3.10.1840, in: SA Antwerpen, Modern Archief, 216/5 (2).

¹⁹⁴ „Wetten en Reglementen van het Onderwijzers-Gezelschap, onder de zinspreuk: Eendragt en Leerzucht, gevestigd in de Gemeente Contich”, d.d. 24.2.1834, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 267.

¹⁹⁵ Aartselaar, Boechout, Borsbeek, Edegem, Hemiksem, Hove, Kontich, Lint, Morsel, Niel, Reet, Rumst, Waarloos en Wilrijk.

¹⁹⁶ Het gemeentebestuur van Kontich aan de arrondissementscommissaris, 2.10.1840, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 267.

¹⁹⁷ Het bestuur aan de gouverneur, 3.4.1840; de arrondissementscommissaris aan de gouverneur, 3.10.1840; P. J. van Droogenbroeck aan de Bestendige Deputatie, 27.4.1842; respectievelijk in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 255/3, 267, 256/5.

- ¹⁹⁸ Cfr. het bestuur aan de burgemeester van Antwerpen, 4.10.1840, in: SA Antwerpen, Modern Archief, 216/5 (2); de gouverneur aan de minister van Binnenl. Zaken, 26.11.1841, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 267.
- ¹⁹⁹ 1810-1881, kwekeling te Lier 1824-1829, particulier onderwijzer, sedert 1835 gemeentelijk onderwijzer te Herentals.
- ²⁰⁰ 1810-1876, kwekeling te Lier 1824-1828, te Turnhout achterenvolgens gemeentelijk onderwijzer 1830-1844, hoofdonderwijzer van de rijkslagere school 1844-1851 en directeur van de rijksmiddelbare school 1851-1862, daarna in dezelfde functie te Antwerpen tot 1872.
- ²⁰¹ De arrondissementscommissaris aan de gouverneur, 23.9.1840; het gemeentebestuur van Turnhout aan dezelfde, 28.9.1840; in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 267.
- ²⁰² Ibid.: „Reglement van het Onderwyzers-gezelschap in het arrondissement Turnhout”, d.d. 8.8.1839, art. 1.
- ²⁰³ *Belgisch Museum, Kunst- en Letter-blad, De Middelaer, De School- en Letterbode*: Sanders aan inspecteur Van Sintruyen, 6.6.1848, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 267.
- ²⁰⁴ 1807-1879, kwekeling te Haarlem en te Lier 1821-1826, onderwijzer te Jodoigne, Sint-Gillis en Mechelen, hoofdonderwijzer van de rijkslagere school te Mechelen 1834-1851, daarna directeur van de rijksmiddelbare school aldaar tot 1863.
- ²⁰⁵ 1808-1886, kwekeling te Lier 1824-1829, ondermeester in de stedelijke armen-school te Mechelen 1830, hoofdonderwijzer sedert 1845.
- ²⁰⁶ Art. 1 van het „Reglement van het onderwyzers gezelschap opgericht te Mechelen den 6 October 1840” bepaalde dat doel als volgt: „1. De bevoordering der goede leerwyze (Methode); 2. De eenheid van het onderwys in het geheele district; 3. De onderlinge onderrigting; 4. De goede keus der schoolboeken”. Art. 11 luidde anderdeels: „Het is aen ieder lid verboden noch van politieke zaken noch van iets dat met het onderwys in geene betrekking staet, te spreken”: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 267.
- ²⁰⁷ Ibid., brief z.d.
- ²⁰⁸ Rapport van de commissie van beheer van de rijkslagere school te Mechelen, 14.12.1841, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 265. Ook in nr. 267 bevinden zich diverse stukken betreffende het genootschap.
- ²⁰⁹ Cfr. het genootschap aan het stadsbestuur Mechelen, 19.1.1841, in: SA Mechelen, Modern Archief, 787.
- ²¹⁰ J. E. Kops aan de kantonnale inspecteur, 13.7.1848, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 267.
- ²¹¹ „Depuis que l'instruction est devenue entièrement libre, le personnel de nos Instituteurs primaires a dégénéré, au point que beaucoup d'entr'eux n'ont aucune connaissance et ne peuvent jouir d'aucune considération, malgré qu'ils aient un assez grand nombre d'élèves”: het stadsbestuur Lier aan de gouverneur, 2.4.1842, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 266.
- ²¹² Uit Berlaar, Emblem, Kessel, Lier en Nijlen.
- ²¹³ Het stadsbestuur aan de gouverneur, 20.2.1843, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 266.
- ²¹⁴ Gemeentebestuur Zandhoven aan de arrondissementscommissaris, 5.10.1840; de gouverneur aan de minister, 27.10.1840, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 267.
- ²¹⁵ Diverse rapporten, suggesties en inventarissen in PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 267.
- ²¹⁶ *Exposé de la situation de la province de Brabant, fait par le gouverneur de cette province*, d.d. 1.9.1833, in: *Mémorial Adm.*, dl. 28, 2de halfjaar 1833,

p. 182.

²¹⁷ Court-Saint-Etienne, Genappe, Grez-Doiceau, Hévíllers, Jodoigne, Nijvel, Tubize en Walhain-Saint-Paul.

²¹⁸ Naast de twee genoemde: Asse, Elewijn, Londerzeel, Pamel en Sint-Pieters-Leeuw.

²¹⁹ *Recueil des actes et des procès-verbaux du Conseil Provincial de Brabant*, 1837, p. 21; 1838, p. 29; 1839, p. 83; *Exposé de la situation administrative de la province de Brabant*, 1940, p. 63; 1841, p. 82; 1842, p. 60.

²²⁰ De toelage van 25 fr aan ieder gezelschap was bestemd voor de aankoop van boeken en voor kleine uitgaven.

²²¹ Een K.B. van 16.3.1842 schonk aan ieder genootschap 100 fr.

²²² Cfr. de rapporten van de arrondissementscommissaris, in: *Recueil des actes... Brabant*, 1837, p. 67; 1838, p. 73; 1839, p. 83.

²²³ Rekenen en Nederlandse spraakkunst; Franse spraakkunst, stellen, ontleiden en lezen; aardrijkskunde en geschiedenis.

²²⁴ *Réunion normale de Jette-Ganshoren. Conférence du 7 novembre 1840*, in: *Revue de l'enseignement primaire*, 1841, p. 23-24.

²²⁵ Rapport van de arrondissementscommissaris, in: *Recueil des actes... Brabant*, 1838, p. 67.

²²⁶ Cfr. *Exposé... Brabant*, 1841, p. 82.

²²⁷ Voor wat volgt, cfr. het *Exposé... Limbourg*, 1838, p. 26-27; 1839, p. 43; 1840, p. 84; 1841, p. 106; 1842, p. 129; 1843, p. 217.

²²⁸ Beringen, Bilzen, Borgloon, Bree, Hamont, Hasselt, Herk-de-Stad, Jeuk, Lanaken, Maaseik, Peer en Tongeren.

²²⁹ C. R. A. VAN BOMMEL, *Exposé des vrais principes sur l'instruction publique, primaire et secondaire, considérée dans ses rapports avec la religion*, Luik 1840, p. 450, noot.

²³⁰ Aan ieder 100 fr, toegekend door een K.B. van 7.2.1842.

²³¹ Besluit van de provincieraad, 18.7.1837; circulaire van de Bestendige Deputatie, 3.10.1837, in: *Mémorial Adm.*, 1837, p. 275-277.

²³² Battice, Charneux, Clermont, Dison, Herve, Petit-Rechain en Thimister.

²³³ *Exposé... Liège*, 1840, p. 78; 1841, p. 59; 1843, p. 75.

²³⁴ *Journal des Instituteurs*, I, 1843, p. 93-94.

²³⁵ RA Gent, PA 1830-1850, nrs. 3446, 3451 en 3452.

²³⁶ Volgens NOTHOMB, op. cit., p. 34, telde men er 42 aan het eind van 1840. In 1842 verleende de regering subsidies aan 38 gezelschappen.

²³⁷ Ibid.: 210 in Brabant (18 gezelschappen), 153 in Limburg (12), 161 in Antwerpen (8), 62 in Oost-Vlaanderen (3), 6 in Luik (1).

²³⁸ Cfr. Lesbroussart aan de gouverneur van Antwerpen, 5.6.1834, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 267.

²³⁹ De vier gezelschappen uit de provincie Antwerpen telden op 31.12.1842 104 leden, van wie slechts 12 uit de steden. Op dezelfde datum groepeerden de drie verenigingen in Oost-Vlaanderen 33 leden; slechts twee onder hen fungeerden in een stad.

²⁴⁰ I, 1843, p. 60-61 en 94-95.

²⁴¹ Rapport van inspecteur Van Hasselt, 7.5.1844, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 265.

²⁴² E. DUCPETIAUX, *De l'état de l'instruction primaire et populaire en Belgique, comparé avec celui de l'instruction en Allemagne, en Prusse, en Suisse, en France, en Hollande et aux Etats-Unis*, dl. I, Brussel 1838, p. 223; J. Pietersz, in: A. RENDU, *Cours de pédagogie à l'usage des écoles normales primaires de France; approprié à la Belgique et augmenté de notes et d'une préface*, Brussel 1842, p. XII.

²⁴³ Tegen het eind van 1845 telde men 50 gezelschappen, met 782 leden: 5 in Antwerpen, 24 in Brabant, 12 in Limburg, 1 in Luik, 8 in Oost-Vlaanderen: *Rapport triennal sur la situation de l'instruction primaire en Belgique, 1843-1845*, II, Brussel 1847, p. 110-111.

²⁴⁴ Cfr. *ibid.*, p. 112.

²⁴⁵ *Journal des Instituteurs*, V, 1847, p. 42-44.

²⁴⁶ Wat de provincie Antwerpen betreft, cfr. het rapport van inspecteur Verdoyen aan de gouverneur, 10.10.1848, in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 267; Shaw aan de commissie van beheer van de rijkslagere school te Antwerpen, 25.9.1847, in: SA Antwerpen, Modern Archief, 213 (map G 3).

²⁴⁷ Circulaire van Nothomb aan de provinciegouverneurs, 1.10.1841 (1.9.1841), in: PA Antwerpen, Lager Onderwijs, 265. Zie ook de arrondissementscommissaris van Mechelen aan de gouverneur van Antwerpen, 10.2.1842: *ibid.*, 267.

²⁴⁸ Typierend is het wedervaren van P. Cluytens, onderwijzer te Mechelen, die terwille van zijn behoeftige omstandigheden sedert 1832 een jaarlijkse toelage van de regering ontving. Om nog iets bij te verdienen hield de man ook een boekwinkeltje en daar verkocht hij o.m. de *Méphistopélès* en Kats' *Uylenspiegel*. Toen dat een paar jaar later te Brussel bekend werd, geraakte Cluytens van gevaarlijke propaganda verdacht; ondanks een pleidooi van het Mechelse stadsbestuur werd zijn regeringstoelage per 1839 ingetrokken. Stukken in SA Mechelen, Modern Archief, 800.

²⁴⁹ Typierend voor de tijdsopvattingen is de inhoud van een brief van de Luxemburgse Onderwijsjury aan de burgemeester van Vitry, 3.11.1821, in: RA Aarlen, G II, 69 (1441): „L' instituteur est redevable à l'autorité civile du développement de ses facultés physiques et intellectuelles, de maintes protections bienfaisantes, de son entretien, de beaucoup de soulagement dans son état et principalement du maintien de son honneur et de son emploi. Il doit donc par réciprocité de devoir, lui témoigner obéissance, respect et dévouement, et seconder le but de son administration, en cherchant à former pour l'état des citoyens vertueux, soumis aux Lois, au Roi et à la patrie". En wat de geestelijkheid betreft: „Quoique l'instituteur soit un homme non moins important que bienfaisant dans la société, il y aurait grande méprise de sa part de se croire l'égal en rang du curé ou desservant de sa paroisse", aan wie de onderwijzer verschuldigd was „la plus grande vénération comme aussi la plus entière soumission en matière de soumission en matière de services religieux".

²⁵⁰ DE BREE, op. cit., p. 19 en 107.

²⁵¹ Cfr. *L'Abeille, Revue pédagogique pour l'enseignement primaire*, 2de jg., 1856-1857, p. 289 en 488.